

Hvem trakk ut proppen?

Overgangen til mindre og mer individuelle basseng på romerske bad i det østlige middelhavsområdet i seinantikken.

Jørgen Hamre Sveen

Masteroppgave i historie ved Institutt for arkeologi,
konservering og historie – Det humanistiske fakultetet.

UNIVERSITETET I OSLO

Mai 2017

«This is really the Graces' bath, for it cannot contain more than three.»

(Antologia Graeca IX-609)

Hvem trakk ut proppen?

Overgangen til mindre og mer individuelle basseng på romerske bad i det østlige middelhavsområdet i seinantikken.

Masteroppgave i historie ved Institutt for arkeologi, konservering og historie – Det humanistiske fakultetet.

UNIVERSITETET I OSLO

Jørgen Hamre Sveen

Mai 2017

© Jørgen Hamre Sveen

2017

Hvem trakk ut proppen?

Jørgen Hamre Sveen

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

I denne oppgava drøfter jeg de mulige årsakene bak overgangen til mindre og mer individuelle basseng på romerske bad i det østlige middelhavsområdet i seinantikken. Jeg ser nærmere på om dette kan ha vært et resultat av: 1) Generell økonomisk nedgang, og overføring av ressurser fra sivile til militære formål, 2) nedgangen i euergetismen, det vil si lokale stormenns vilje til å donere til fellesskapet, 3) nedgang i vannforsyningssystemet eller tilgangen på brensel, 4) kristen kritikk av felles nakenhet, luksus, livsnyting og andre aspekter ved den romerske badekulturen som deler av den kristne bevegelsen reagerte negativt på, eller 5) de seinantikke biskopenes økte makt og posisjon i sine respektive byer.

Jeg konkluderer med at dette kan forklares med et samspill mellom økonomiske og religiøse mekanismer. Denne overgangen kan ha blitt utløst av den vanskelige økonomiske situasjonen på 200-tallet, for så å ha blitt mer omfattende i siste halvdel av 300-tallet, sannsynligvis på grunn av videre militarisering, nedgang i euergetismen og kristendommens økte gjennomslagskraft. På 400-tallet og framover fortsatte denne tendensen, antageligvis på grunn av høye militære utgifter, ytterligere nedgang i euergetismen, biskopenes økte makt og mer omfattende kristen innflytelse.

Forord

Først av alt vil jeg takke veilederen min, Knut Ødegård, som både tok interessen min for denne tematikken på det høyeste alvor, og som gjennom hele denne prosessen har bidratt med verdifulle ideer og historiefaglige innspill. Jeg vil også takke Martin Aasen, Ingar Stene, Anders Brenna og min kjære far, for gjennomlesing og gode tilbakemeldinger. Når det kommer til gjennomlesing, tilbakemeldinger og faglige diskusjoner for øvrig, vil jeg også takke gruppa av masterstudenter i antikkens historie som en helhet. Under hele tida på masterprogrammet i historie har jeg vært velsigna med et utrolig flott miljø, både faglig og sosialt. Her vil jeg spesielt trekke fram pauserommet i tredje etasje i Niels Threschows hus. Her er det mange som burde vært nevnt, men jeg vil særlig nevne min gode venn og antikke medstudent Petter Andersen Sauge, som har vært uvurderlig i sitt bidrag med idéutvikling, gjennomlesning, tilbakemeldinger og faglige diskusjoner rundt oppgava mi. Til slutt vil jeg takke min bedre halvdel, som har måttet høre mer om romerske bad de siste to åra enn det hun kanskje hadde planlagt.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning	1
1.1	Problemstilling og presentasjon.....	1
1.2	Om oppgava; avgrensing og oppbygging	3
1.3	Gjeldende perspektiver	5
1.4	Ulike forklaringer med ulike tidsrytmer	6
1.5	Seinantikken som periode og konsept	12
1.6	Kilder og metodiske betraktninger	14
2	Det arkitektoniske skiftet.....	23
2.1	Ordforklaringer	23
2.2	Innledning	24
2.3	Bakgrunn: Den romerske badekulturen	24
2.3.1	Kronologi; opprinnelse, utvikling og geografisk spredning.....	24
2.3.2	Sosiale, kulturelle og politiske funksjoner	27
2.4	Overgangen til mindre basseng på romerske bad i det østlige middelhavsområdet i seinantikken.....	28
2.4.1	Kronologi og geografisk utbredelse	30
2.4.2	Ei nærmere sammenligning av utvalgte bad	32
2.5	Konklusjon.....	42
3	Økonomiske og ressursmessige forklaringer	45
3.1	Innledning	45
3.2	Økonomiske forklaringer.....	45
3.2.1	Hovedtrekk ved den økonomiske utviklinga i den romerske verden i perioden ca. 200-550 evt.	45
3.2.2	Antall bad i det østlige middelhavsområdet bygd i ulike århundrer	49
3.3	Ressursmessige årsaker	52
3.3.1	Vannforsyning	53
3.3.2	Avskoging og tilgang på tømmer	55
3.4	Konklusjon.....	64
4	Religiøse og mentalitetshistoriske forklaringer	67
4.1	Innledning	67
4.2	Bakgrunn: Bading på tvers av kjønn	68

4.3	Før-kristen moralsk kritikk av romersk badekultur	69
4.4	Kristen moralsk kritikk av romersk badekultur	73
4.5	Biskopenes rolle i endringa av badekulturen.....	83
4.6	Konklusjon.....	91
5	Hovedkonklusjon.....	97
	Litteraturliste.....	103

Liste over illustrasjoner

Figur 1: Stabianerbadet i Pompeii, etter ombygginga i ca. 80 fvt. (Omarbeida etter Yegül 1992).....	34
Figur 2: Forumbadet i Pompeii (Omarbeida etter Yegül 1992).....	35
Figur 3: Sentralbadet i Pompeii (Omarbeida etter Yegül 1992).....	36
Figur 4: Bad C i Antiokia (Omarbeida etter Yegül 2010).....	38
Figur 5: Bad E i Antiokia (Omarbeida etter Yegül 2000).....	39
Figur 6: Bad A i Antiokia (Omarbeida etter Yegül 2000).....	40
Figur 7: Panayia-badet i Korint (Omarbeida etter Sanders 1999).....	42
Tabell 1: Tabellen viser antall nye bad bygd eller eldre bad som blei ombygd og/eller utbygd i det østlige middelhavsområdet i de seks første århundrene av vår tidsregning. Her har jeg også tatt med bad som ikke har blitt datert mer nøyaktig enn første eller andre århundre, andre eller tredje, osv. Antall og dateringer er henta fra Inge Nielsens <i>Thermae et Balnea, Catalogue</i>	51

1 Innledning

1.1 Problemstilling og presentasjon

Problemstilling: Hvilke årsaker kan ha ligget bak overgangen til mindre og mer individuelle basseng på romerske bad i det østlige middelhavsområdet i seinantikken?

I seinantikken endra den romerske badekulturen seg. Blant annet fant det sted en overgang fra bad med store, felles basseng i retning bad med mindre og mer individuelle badekar.¹ I denne oppgava drøfter jeg de mulige årsakene bak denne tendensen.

Flere årsaker har blitt foreslått som pådrivere bak denne utviklinga. I denne oppgava drøfter jeg de forklaringene som har blitt foreslått, og inkluderer andre prosesser i seinantikken jeg mener det kan være fornuftig å se for seg kan ha vært medvirkende. Disse potensielle forklaringene har jeg valgt å dele inn i to hovedgrupper. På den ene sida har vi økonomiske og ressursmessige forklaringer, på den andre sida har vi religiøse og mentalitetshistoriske forklaringer.

Med økonomiske forklaringer tenker jeg hovedsakelig på generell økonomisk nedgang, og overføring av ressurser fra sivile til militære formål i turbulente perioder av seinantikken. Her er også nedgangen i *euergetismen*, det vil si lokale stormenns vilje til å donere til fellesskapet, sett i lys av politiske og økonomiske endringer, et sentralt tema. De nye små og enkle bada var nødvendigvis billigere å bygge enn de tradisjonelle større romerske bada. De må også ha vært billigere å drifte, da de krevde mindre vann og brensel. Jeg diskuterer derfor om bad med mindre og mer individuelle basseng var et resultat av at det var mindre ressurser tilgjengelig til den typen formål pga. generell økonomisk nedgang og militarisering. Jeg drøfter også i hvor stor grad dette var et resultat av lokale stormenns minkende vilje til å finansiere offentlige byggeprosjekter, deriblant bad. Her ser jeg også på hvorvidt endringer i tilgang på ressurser, nærmere bestemt vann og brensel, kan ha vært avgjørende. De små bassenga krevde mindre vann for å fylles opp, og mindre brensel for å varmes opp. Jeg diskuterer derfor om de var et uttrykk for et forfall av vannforsyningssystemet i seinantikken, eller et produkt av at tilgangen på brensel var blitt dårligere.

---

¹ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115-116 og 152; Yegül, *Baths and Bathing*, s. 350 og 461 (note 88)

Med religiøse og mentalitetshistoriske forklaringer tenker jeg først og fremst på kristendommens voksende posisjon i Romerriket i seinantikken. På de tradisjonelle romerske bada var folk nakne sammen, ofte på tvers av kjønn.² Bada var også forbundet med avslapning, luksus og diverse kroppslige gleder.³ Alt dette var sider ved den romerske badekulturen som kom under sterk kritikk fra kristent hold.⁴ Derfor drøfter jeg hvorvidt vi kan se de individuelle badekara som en kristen løsning; en måte å hindre felles nakenhet, luksus, livsnyting og annen uønska adferd sett med kristne øyne, og ei endring av sjølve badeopplevelsen fra ei blanding av sosialt samvær, felles nakenhet, avslapping og kroppslige gleder til en privat, praktisk og hygienisk kroppsvask. Her er biskopenes voksende makt og innflytelse i de seinantikke byene et sentralt tema. I løpet av seinantikken vokste kirkas økonomiske rammer, og biskopene tok i økende grad over oppgaver fra det tradisjonelle byrådet.⁵ Derfor er det naturlig å spørre seg om de nye bada var et uttrykk for at biskopene, gjennom sin nye posisjon i den seinantikke byen, sørget for at det blei bygd bad som var mer akseptable i en kristen kontekst. Det kan også være nærliggende å se for seg at bygging av bad havna nokså langt ned på prioriteringslista til biskopene, langt under for eksempel bygging av kirker og andre kristne bygg, og derfor blei bygd på en rimeligere måte.

Det er altså mange ulike forklaringer som kan ha ligget bak tendensen jeg drøfter, og målet mitt er å studere det mulige samspillet mellom dem. Jeg undersøker de ulike forklaringene hver for seg, setter dem opp mot hverandre, og er sjølsagt åpen for at flere av dem kan ha fungert sammen. I flere tilfeller er det vanskelig å etablere sikre årsaksforbindelser mellom de ulike forklaringene og tendensen jeg drøfter. Det vil derfor være feil å konkludere skråsikkert med at en av disse årsakene må være svaret på min problemstilling.

Det er sjølsagt litt kunstig å dele disse forklaringene inn i to hovedkategorier. Disse kategoriene er naturligvis overlappende. At kirkeorganisasjonens økonomiske rammer vokste, og at biskopene i økende grad tok over oppgaver i lokalsamfunnet, er for eksempel både en økonomisk og en religiøs tematikk. Om det skulle vise seg at dette arkitektoniske skiftet i stor grad kan forklares på bakgrunn av for eksempel økonomisk nedgang eller avskoging, vil det også være relevant at det samtidig passa godt overens med det nye kristne moralsystemet. Når

---

² Ward, "Women in Roman Baths". s. 134-139; se også kapittel 4.2

³ Fagan, *Bathing in Public*. s. 176-188; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 18-21

⁴ Se kapittel 4.4

⁵ Se kapittel 4.5

det er sagt, har jeg funnet denne todelinga av mulige årsaker praktisk i drøftinga av problemstillinga mi.

Jeg mener det er flere grunner til at dette er et svært interessant fenomen å undersøke. For det første var den offentlige badekulturen en sentral institusjon i det romerske samfunnet.⁶ Så dersom en mener at studiet av romersk historie og kultur både er interessant og relevant, vil omfattende endringer av badekulturen i høyeste grad være viktig å se nærmere på. For det andre er det, som nevnt over, mulig å trekke inn et bredt utvalg av tematikker i denne problemstillinga. Seinantikken var en periode med omfattende endringer på det politiske, økonomiske, sosiale og religiøse/mentale planet.⁷ Disse omfattende endringsprosessene er alle, på en eller annen måte, trukket inn i drøftinga mi. Dermed kan det som i utgangspunktet kanskje virker som en liten bygghistorisk fotnote potensielt kaste lys over flere av de store utviklingstrekkene i seinantikken.

1.2 Om oppgava; avgrensing og oppbygging

Oppgava begrenser seg i all hovedsak til å handle om badekulturen i det østlige middelhavsområdet i perioden ca. 200-550 evt. Den geografiske avgrensinga begrunner jeg med at overgangen til mindre basseng ser ut til å ha starta i det østlige Middelhavet, og i størst grad kan følges i dette området.⁸ I vest forsvant nemlig det vi kan kalle en offentlig badekultur med det vestlige Romerrikets undergang i løpet av 400-tallet.⁹ Den tidsmessige avgrensinga gjør jeg på bakgrunn av at det i stor grad var i dette tidsrommet at disse endringene fant sted; fra små endringer i enkelte områder på 200-tallet, fram til 400- og 500-tallet, da det ser ut til at små bad med små basseng var normen i hele det østlige middelhavsområdet.¹⁰

Når det er sagt, eksisterte ikke den vestlige og østlige delen av den romerske verden i to lukka rom, og jeg bruker kilder fra den vestlige delen av Romerriket når jeg finner dette relevant for problemstillinga mi. Jeg ser også på romerske bad fra tidligere tider av romersk historie, da disse kan illustrere hva som endra seg i seinantikken. Også moralsk kritikk av bada fra århundra før perioden jeg ser på, har jeg funnet interessant for denne oppgava.

---

⁶ Se kapittel 2.3.2

⁷ Se dette kapitlet, 1.5

⁸ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.116

⁹ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 213

¹⁰ Se kapittel 2.4.1

Oppgava er inndelt i fem kapitler; et innledningskapittel, tre hovedkapitler og et konklusjonskapittel. I kapittel 1 redegjør jeg for gjeldende perspektiver, det vil si hva som har blitt foreslått som potensielle årsaker bak tendensen jeg drøfter. Deretter presenterer jeg Fernand Braudels teori om inndeling av historia i ulike tidsrytmer, og diskuterer hvordan denne har relevans for mitt prosjekt. Etter dette sier jeg litt om hva som menes med seinantikken, både som konsept, og som historisk periode. Til slutt redegjør jeg for kildene jeg har brukt, drøfter styrker og svakheter med dem, og diskuterer hvilke av Braudels ulike tidsrytmer de ulike delemnene og kildegruppene kan fortelle noe om.

I kapittel 2 redegjør jeg for de arkitektoniske endringene av romerske bad som er utgangspunktet for denne undersøkelsen. Dette kapitlet starter med en generell presentasjon av romersk badekultur, hvor jeg sier litt om denne institusjonens opprinnelse, kronologi, utbredelse og plass i det romerske samfunnet. Deretter går jeg løs på de arkitektoniske endringene av bad i seinantikken, som er utgangspunktet for denne oppgava. Jeg ser først på kronologien og den geografiske utbredelsen av dette fenomenet i et fugleperspektiv. Overgangen til mindre basseng strakte seg over flere århundrer, og over et stort geografisk område. Det er følgelig svært mange relevante eksempler på bad som kan belyse denne tendensen. Jeg mener det er nødvendig å ha med mange eksempler, nettopp for å vise omfanget av dette fenomenet. Av hensyn til leseren, har jeg flytta flest mulig eksempler ned i fotnotene, med mindre det er snakk om bad jeg har funnet det nødvendig å gå nærmere inn på. Etter denne «makro-redegjøringa» følger ei nærmere sammenligning av utvalgte bad, som gir oss mulighet til å se nærmere på de faktiske endringene av de offentlige badebygningene. Her har jeg valgt ut bad fra forskjellige epoker av romersk historie som jeg mener er godt egna for å belyse nettopp dette. Jeg har vært nødt til å velge ut noen få bad, blant veldig mange, for å vise disse endringene. Det vil alltid være mulig å kritisere et slikt utvalg. En vil kunne spørre hvor representative akkurat disse bada er, hvorfor andre relevante bad ikke er tatt med, eller det vil være mulig å finne andre bad som ikke passer inn i mitt narrativ. Dette er innvendinger jeg er klar over. Samtidig må historikere gjøre valg, og bruke generaliseringer. Jeg vil også si at alle de eksemplene jeg nevner i fotnotene i avsnittet *2.4.1 Kronologi og geografisk utbredelse*, viser at dette var en generell trend i hele det østlige middelhavsområdet, og at denne bredden styrker validiteten av mine utvalgte eksempler.

I kapittel 3 drøfter jeg hvorvidt økonomiske og/eller ressursmessige forklaringer kan ha vært grunnleggende eller medvirkende årsaker til disse endringene. Jeg starter med å kort drøfte de

viktigste hovedtrekka ved den økonomiske utviklinga i den romerske verden i perioden ca. 200-550 evt., som jeg mener er relevante for problemstillinga mi. Deretter ser jeg dette i lys av hvor mange bad som blei bygd, ombygd og/eller utbygd i denne perioden. Til slutt undersøker jeg hvorvidt vi kan hevde at endringer i tilgang på ressurser, henholdsvis vann og tømmer, kan ha vært avgjørende.

I kapittel 4 drøfter jeg hvorvidt religiøse og mentalitetshistoriske endringer kan ha vært sentrale for problemstillinga mi. Jeg starter med å presentere debatten om hvor utbredt bading på tvers av kjønn var på de romerske bada. Deretter redegjør jeg for og drøfter den moralske kritikken av den romerske badekulturen vi finner fra antikken og seinantikken. Jeg har funnet stor kontinuitet i denne kritikken, fra førkristne kilder til de seinere formaningene fra kirkefedre. Jeg har derfor valgt å ta med en del av den moralske kritikken vi finner fra ikke-kristent hold i tidlig keisertid, altså i århundra før det som er hovedfokuset for denne oppgava. Deretter tar jeg for meg den kristne kritikken av romerske bad, fra denne blir synlig for oss fra ca. 200 evt. og framover. Så følger en diskusjon om hvorvidt biskopene, med sin økte makt og posisjon i de seinantikke byene, kan ha vært medvirkende i omforminga av de offentlige bada.

I kapittel 5 trekker jeg sammen trådene fra de tre foregående kapitlene, og lander på en hovedkonklusjon. I dette kapitlet er delkonklusjonene fra hovedkapitlene satt opp mot hverandre, og drøfta med fokus på kronologi og hvordan disse mekanismene kan ha virka sammen.

1.3 Gjeldende perspektiver

Årsakene bak overgangen fra store felles basseng til små individuelle badekar er ikke nøye og systematisk undersøkt ennå. Allikevel har det blitt framsatt noen teorier. Den klassiske arkeologen Inge Nielsen sier at:

It was a general development which seems to have begun in the 4th century AD and continued for the entire period. In the byzantine baths, the pools were very small from the outset. The reason for this change could be a change of attitude to communal bathing, on account of Christian morals. A simpler explanation is that it was due to a shortage of water, as the aqueducts gradually became defunct and the towns became smaller and poorer. Moreover, the late baths were often located outside the town, where there were no aqueducts. Likewise, the small heated sections may presumably be explained by a shortage of fuel, for we know from the written sources that the procurement of fuel for the baths was one of the heaviest items borne by the towns.¹¹

---

¹¹ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.116

Nielsen nevner som vi ser den nye kristne moralen. Hun er likevel, slik jeg tolker henne, mer tilbøyelig til å knytte denne endringa til økonomisk nedgang, og nedgang i tilgang på vann og brensel. Et annet sted er hun mindre spørrende, og sier rett ut at forfall av akveduktsystemet i seinantikken «[...] is doubtless [sic.] the main reason why the baths, especially their pools, were reduced in size.»¹² Den klassiske arkeologen Andrew Wilson derimot, trur i større grad dette handla om mangel på brensel på grunn av avskoging:

Deforestation as a result of this demand over several centuries is a real possibility, and the trend towards much smaller pools in Byzantine baths may have been driven by the cost and availability of firewood as much as or more than by limited water supply.¹³

Arkitekturhistorikeren Fikret Yegül mener også dette kan knyttes til forfall av vannforsyningssystemet, men er nok litt mer åpen enn Nielsen til også å knytte det til det nye religiøse moralsystemet:

There is also an overall tendency in late antiquity toward the reduction of large communal pools in favour of small and individual bathing facilities – basins, tubs, and bathing alcoves [...] This may be an indication of the necessity for conserving water; it may also have a more profound social and ethical significance in the evolution of bathing habits, from communal to individual, due to the emphasis placed on the privacy of the body and bodily functions in keeping with Christian and Islamic thought.¹⁴

Her får han støtte av religionshistoriker Roy Bowen Ward, som ser denne utviklinga i lys av det kristne synet på nakenhet på tvers av kjønn.¹⁵ Det har altså blitt foreslått flere svært ulike potensielle forklaringer; økonomisk nedgang, nedgang i tilgang på ressurser, og religiøs moral i forhold til nakenhet.

1.4 Ulike forklaringer med ulike tidsrytmer

Å trekke inn såpass ulike årsaker og prosesser i drøftinga av problemstillinga mi byr på flere historiefaglige utfordringer. Noen av disse prosessene har det vi kan kalle en svært lang tidshorisont. De foregikk over så lang tid at det kan være vanskelig å se for seg at de historiske aktørene, altså enkeltmenneskene, kan ha spilt en avgjørende rolle innafor sin egen levetid. Avskoging, i hvert fall når en snakker om langvarig vegetasjonshistorie, har en potensiell tidshorisont på tusenvis av år. For å best få øye på den generelle økonomiske utviklinga i seinantikken bør en ta for seg mange århundrer. Dette er utviklinger som altså ikke foregikk

---

¹² Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 24

¹³ Wilson, "Raw materials and energy". s. 150

¹⁴ Yegül, *Baths and Bathing*. s. 461 (note 88)

¹⁵ Ward, "Women in Roman Baths". s. 146

innafor levetida til enkeltmennesker, og dersom det skulle vise seg at disse langvarige prosessene i stor grad kan forklare den utviklinga jeg ser på i denne oppgava, vil det kanskje fortelle oss at dette ikke var ei utvikling som var forårsaka av bevisste og handlende aktører.

Kristendommens gjennombrudd i Romerriket derimot, vil vel mange være enige i at kan virke mer aktørstyrt. Slik jeg ser det, vil det være historiefaglig merkelig å mene at kristendommen i seg sjøl hadde en slags iboende kraft som gjorde at den bare måtte vokse og i økende grad dominere samfunnet. Jeg mener religionsskiftet i Romerriket var drevet gjennom av bevisste og handlende aktører, og dette var et skifte folk registrerte at fant sted i levetida si. Dersom endringene av bada i stor grad kan knyttes til den kristne kritikken av badekulturen, eller biskopenes økende makt i de seinantikke byene, snakker vi i større grad om ei valgt og villet utvikling.

Vi står altså ovafor en klassisk aktør-strukturproblematikk, hvor en (satt på spissen) kan hevde at strukturene potensielt endra den romerske badekulturen over lang tid, mens aktørene forsøkte å påvirke denne i sin egen tid. I denne oppgava skal jeg som sagt være åpen for at de ulike typene forklaringer kan ha fungert sammen. Hvordan kan såpass ulike forklaringer, med såpass ulik tidshorisont, eventuelt kombineres?

I sitt ikoniske verk *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II*, skreiv *Annales*-skolehistorikeren Fernand Braudel (1902-1985) at mens andre hadde skrevet om «[...] a few princes and rich men, the trivia of the past [...]», ønska han å skrive om «[...] the grand movement of Mediterranean life [...]», og «[...] the slow and powerful march of history [...]».¹⁶

Braudel delte historia inn i tre tidsrytmer, eller lag av tid: 1) geografisk tid, 2) sosial, økonomisk og kulturell tid, og 3) hendelsenes og individets tid. Skriftlige kilder er produsert innafor hendelsenes tid, og har en svært begrensa horisont, ifølge Braudel. De er fanga i sitt eget øyeblikk, og får ikke øye på de dyptgående og langsomme historiske prosessene, som Braudel mente var de virkelige drivkreftene i historia.¹⁷

Braudel er uenig med Leopold von Ranke i at det klassiske historiske narrative er metoden med stor M. Han mener det faktisk ikke er en metode i det hele tatt, men *en*, ifølge Braudel dårlig, historiefilosofi blant mange. Han argumenterer for at historikerens jobb, i stedet for

---

¹⁶ Braudel, *The Mediterranean*. s. 18

¹⁷ Braudel, *The Mediterranean*. s. 20-21

klassisk redegjøring for hendelsesforløpet, burde være å dissekere historia inn i disse tre tidsrytmene.¹⁸

Den djupeste og mest saktegående tidsrytmen kaller Braudel altså geografisk tid. Braudels verk omhandler perioden ca. 1550-1600 evt., men i forhold til sin geografiske ramme, Middelhavet, trer han ut av denne perioden, som han kaller et øyeblikk i Middelhavets historie, og forholder seg til data fra både tidligere og seinere epoker. Slik etablerer han en kontekst av det han kaller konstante realiteter. Dette er historia om havstrømmer, landmassenes formasjon, klima, vegetasjon, fauna, årstidenes syklus osv. Alt dette endrer seg, men så sakte at ingen opplever disse endringene, sier Braudel.¹⁹

Den neste av Braudels tidsrytmer er sosial og økonomisk tid. Her er vi ifølge Braudel nærmere individet, det vil si nærmere den tida folk opplever å være en del av. Dette er historia om grupper, kollektive skjebner og generelle trender. Denne tida er også saktegående, men mye raskere enn geografisk tid. Denne tidsrytmen egner seg for å studere sosiale og økonomiske strukturer, mekanismer som ifølge Braudel endrer seg langsomt. Dette er historia om strukturer, ikke konjunkturer, hvorav førstnevnte endrer seg langsomt og sistnevnte raskt. I dette laget av tid finner vi ifølge Braudel økonomiske systemer, staters vekst og fall, samfunn, sivilisasjoner, handelsmønstre og endringer i måtene å føre krig på.²⁰

Til slutt har vi altså hendelsenes tid. Dette kaller Braudel «vanlig» historie, i Leopold von Ranke-stil. Det er denne tidshorizonten folk faktisk opplever. Folk opplever, ifølge Braudel, samtida si som et unikt historisk drama knytta til seg sjøl og sine samtidige. Detter mener Braudel er en illusjon, da de i virkeligheten er styrt av mer djuptliggende og saktegående strukturer.²¹ Eller for å si det på en annen måte; både den lengste og den mellomste av Braudels tidsrytmer lå i stor grad utafør det fortidas individer kunne oppfatte.²² Braudel mener allikevel at enkelthendelser er svært viktige for historikeren, først og fremst fordi det er de som gjør historia synlig. Om hovedmålet er å få øye på det store bildet og de store strukturene, får vi ikke det uten de mange små hendelsene, ifølge han.²³

---

¹⁸ Braudel, *The Mediterranean*. s. 21

¹⁹ Braudel, *The Mediterranean*. s. 23

²⁰ Braudel, *The Mediterranean*. s. 353

²¹ Braudel, *The Mediterranean*. s. 901

²² Bintliff, "Annalist/structural history approach". s. 7

²³ Braudel, *The Mediterranean*. s. 901

Utfordringa med å kombinere de ulike forklaringene mine, forsterkes av at de ulike kategoriene av årsaker gjerne belyses av ulike typer kilder. Veldig forenkla, og selvfølgelig med mange unntak, kan en hevde at enkelthendelser og individer fra fortida sjelden kan belyses godt uten en eller annen form for skriftlige kilder.²⁴ Det arkeologiske kildematerialet derimot, er som regel best egna for å belyse utvikling over lengre tidsrom, gjerne i Braudels midterste tidsrytme.²⁵ Disse ulike kildegruppene, for eksempel arkeologiske vs. skriftlige kilder, har ofte få møtepunkt.²⁶ Gjennom skriftlige kilder får vi for eksempel høre at seinantikke biskoper bygde bad i sine byer, men det er ytterst sjelden vi kan knytte konkrete bygningsrester til konkrete biskoper.²⁷

Et spørsmål som har vært gjenstand for mye debatt innen arkeologisk teori, er i hvor stor grad *individet* har vært med å utforme den materielle kulturen arkeologien avdekker.²⁸ Dette kan i utgangspunktet virke som et litt merkelig spørsmål. All materiell kultur er jo til syvende og sist produsert av individer. Men når vi står ovafor materiell kultur som tilsynelatende blei reproducert over lang tid, eller (mer relevant for min problemstilling) endra seg svært sakte, hvor mye forklaringskraft kan vi da gi til beviste og handlende aktører? Dersom den materielle kulturen reflekterer fortidas sosiale strukturer, kan en da hevde at disse skapes av enkeltmennesker, når den kan se ut til å endre seg så sakte?²⁹

Her kan det være flere nyttige perspektiver å hente fra den klassiske arkeologen John Bintliffs bruk av Braudels modell. Han gjør et stort poeng ut av denne modellens potensiale for å bedre forstå fortida, men understreker at den har en stor svakhet; Braudel klarer ikke, ifølge Bintliff, å gi en tilfredsstillende forklaring på hvordan interaksjonen mellom det spesielle og det generelle, mellom kortsiktige og langsiktige hendelser, arter seg.³⁰

Seinere generasjoner *Annales*-skolehistorikere forsøkte å løse denne utfordringa med det de kalte problemorientert historie (*L'Histoire problématique*). For dem eksisterte forbindelsen mellom kortsiktige og langsiktige hendelser i de konkrete spørsmåla historikerne stiller.³¹ Dette virker kanskje for mange, meg sjøl inkludert, som et litt enkelt og lite tilfredsstillende svar på et

---

²⁴ Snodgrass, "Structural history and classical archaeology". s. 57

²⁵ Snodgrass, "Structural history and classical archaeology". s. 69

²⁶ Brandt, "Archaeological record". s. 157-158

²⁷ Se kapittel 4.5

²⁸ Bintliff, "Time, Structure and Agency". s. 174

²⁹ Bintliff, "Time, Structure and Agency". s. 174-175

³⁰ Bintliff, "Annalist/structural history approach". s. 8

³¹ Bintliff, "Annalist/structural history approach". s. 13-14

komplisert og viktig spørsmål. Allikevel er kanskje det enkle ofte det beste. For min egen del er det jo nettopp slik jeg praktisk går fram i denne oppgava: Hvilke årsaker kan ha ligget bak overgangen til mindre og mer individuelle basseng på de romerske bada? I mitt forsøk på å svare på dette kombinerer jeg jo nettopp kortsiktige og langsiktige hendelser og prosesser.

Bintliff påpeker også at Braudels modell gir forrang til geografi og økonomi, og risikerer å neglisjere ideologi og mentalitet.³² Denne innvendinga er svært viktig for meg, da jeg har satt av mye plass til mentalitetshistorie i denne oppgava.

Bintliff understreker verdien av å forsøke å spore interaksjonen mellom prosesser som har operert i Braudels ulike tidsrytmer. For Bintliff er alle hendelser et produkt av både kortsiktige handlinger og faktorer, prosesser som foregår over flere generasjoner/århundrer og prosesser som foregår over svært lang tid. Gjennom å forsøke å isolere de viktigste elementene i disse laga av tid, og hvordan de fungerte sammen, kan arkeologen eller historikeren ifølge Bintliff komme nærmere hvorfor fortida utvikla seg slik den synes å ha gjort. Denne tilnærminga kaller Bintliff *postdiksjon*, i motsetning til *prediksjon*. Dette begrunner han med at hvordan de saktegående strukturene og de kortsiktige hendelsene sammen har forma utfallet av historia, er noe som bare kan observeres i ettertid. Disse historiske drivkreftene er ikke så deterministiske at utfallet kan predikeres på forhånd, ifølge Bintliff.³³

Bintliff mener vi må åpne for å også inkludere kortsiktige hendelser i vårt narrativ, sjøl om han mener at deres langsiktige påvirkning på historias gang i stor grad er begrensa av det sosiale og økonomiske handlingsrommet. Sistnevnte, altså de overordna sosiale og økonomiske strukturene som endrer seg langsomt, er det som ifølge Bintliff best kan belyses av arkeologiske kilder.³⁴

Jeg er ikke nødvendigvis enig med verken Braudel eller Bintliff i at enkelthendelser stort sett er så tungt styrt av det sosiale og økonomiske handlingsrommet. Allikevel trur jeg denne tenkemåten kan ha mye for seg, som et perspektiv og en praktisk metode for å sortere de ulike kategoriene av mulige årsaker. Bintliff avslutter hvert kapitel av sitt verk *The complete Archaeology of Greece: from Hunter-Gatherers to the 20th Century A.D.*, med et

---

³² Bintliff, "Annalist/structural history approach". s. 9

³³ Bintliff, *The complete Archaeology*. s. 5; "Time, Structure and Agency". s. 175-177 og 191-192

³⁴ Bintliff, *The complete Archaeology*. s. 5; "Time, Structure and Agency". s. 185-186 og 192

annalistperspektiv på hver periode av gresk forhistorie og historie.³⁵ I denne sammenhengen kan det være interessant å se hva Bintliff sier om seinantikken i et annalistperspektiv:

Han sier at for den seine romerstaten og seinantikken forøvrig er kildematerialet, både det arkeologiske og det skriftlige, godt egna for å belyse strukturell oppgang og nedgang over flere århundrer, fra 200 til 600-tallet. Disse prosessene hører ifølge Bintliff hjemme i den midterste tidsrytmen, altså sosial/økonomisk tid. Men i denne perioden finner vi også enkelthendelser som hadde uante konsekvenser. Her trekker Bintliff fram flyttinga av hovedstaden til Konstantinopel, og kristendommens gjennombrudd. Disse fenomenene, fra hendelsenes tid, hadde ifølge Bintliff en slags sommerfugleffekt på historias gang, hvilket skiller dem fra mer saktegående sosiale og økonomiske prosesser.³⁶

Bintliff gir altså, slik jeg tolker ham, mer rom for at aktører og enkelthendelser kan påvirke historias gang, enn det han kanskje vil innrømme sjøl. Denne åpninga for at aktørene kan påvirke historia innafor en kortere tidshorisont, i tillegg til de mer djuptgående prosessene, gjør Bintliffs framgangsmåte svært anvendelig for mitt prosjekt.

Denne annalist-tilnærminga til fortida er i seg sjøl veldig strukturalistisk, da den gjerne i større grad søker breiere innsikt i generelle trender enn unike og spesielle hendelser.³⁷ Dette er ei side ved denne metoden jeg ønsker å unngå i denne sammenhengen. Jeg ønsker ikke å søke noen naturlov for hvordan den romerske badekulturen måtte utvikle seg. Når det er sagt, er ikke generelle trender nødvendigvis det samme som naturlover, men jeg mener det er viktig å være klar over dette som ei potensiell fallgruve med denne metoden. Det jeg har funnet nyttig fra Braudel, og Bintliffs bruk av Braudel, er samspillet mellom ulike forklaringer som har operert i ulike tidsrytmer, og grunntanken om hvordan saktegående strukturer generelt sett er mindre aktørstyrte enn mer kortsiktige hendelser. Derfor har jeg forsøkt å begrense min bruk av denne modellen til akkurat det.

---

³⁵ Bintliff, *The complete Archaeology*. s. 43, 77-78, 117-118, 151, 176-177, 201-202, 230-231, 262-263, 307, 349, 376, 411-414, 432, 474-475 og 494

³⁶ Bintliff, *The complete Archaeology*. s. 376

³⁷ Bintliff, "Annalist/structural history approach". s. 5

1.5 Seinantikken som periode og konsept

Den periodiske scenen for denne oppgava er altså seinantikken. Derfor er det på sin plass å si litt om hva som menes med det begrepet, både som en historisk periode, og som et konsept. Periodisering er ingen eksakt vitenskap, og her er seinantikken absolutt ikke noe unntak. Seinantikken «funksjon» kan sies å være å beskrive overgangen mellom det som gjerne kalles den klassiske antikken og tidlig middelalder, med de politiske, økonomiske, kulturelle og religiøse endringene som fant sted i løpet av denne overgangen.³⁸ Men hvilke tematikker ulike historikere har vektlagt, og hvilket geografisk fokus de har hatt, har hatt stor betydning for både hvordan denne perioden har blitt vurdert, og tidsmessig avgrensning.³⁹

Seinantikken har blitt framstilt som en langvarig transformasjonsprosess der den klassiske gresk-romerske kulturen gradvis blei omforma til den tidlige middelalderkulturen.⁴⁰ De som forfekter et slikt syn for denne perioden, ønsker gjerne å vise stor grad av kontinuitet fra antikken til middelalderen.⁴¹ Andre historikere vil i større grad vektlegge forskjeller mellom antikken og middelalderen.⁴² For dem inneholder seinantikken et eller flere markante brudd mellom disse periodene; for eksempel krisa i det tredje århundret⁴³, Diokletians reformer (altså *dominatet*, til forskjell fra *prinsipatet* i tidlig keisertid)⁴⁴, kristendommens gjennombrudd⁴⁵, det vestlige Romerrikets fall i løpet av 400-tallet (her vi finner svært sprikende oppfatninger om både årsaker og hvor dramatisk dette var)⁴⁶ eller det østlige Romerrikets nedgang og tap av store områder til araberne på 600-tallet.⁴⁷ Seinantikken blir følgelig framstilt svært ulikt av dem som vektlegger kontinuitet og gradvis endring, og dem som vektlegger brudd og brå endringer.

Seinantikken som periode og konsept blir altså definert, ulikt, ut i fra mange av de samme prosessene jeg skal trekke inn i denne oppgava. Særlig de økonomiske og religiøse endringene i denne perioden er sentrale for problemstillinga mi. Som sagt plasserer Bintliff den økonomiske utviklinga i seinantikken i Braudels midterste tidsrytme, mens kristendommens gjennombrudd

---

³⁸ Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 7-9; Meyer, "Approaching Late Antiquity". s. 12

³⁹ Rebenich, "Late Antiquity in Modern Eyes". s. 77-92

⁴⁰ Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 7

⁴¹ Rebenich, "Late Antiquity in Modern Eyes". s. 79-80

⁴² Rebenich, "Late Antiquity in Modern Eyes". s. 77-79

⁴³ Cameron, *The Later Roman Empire*. s. 1-12; Potter, "The Transformation of the Empire". s.153-166

⁴⁴ Cameron, *The Later Roman Empire*. s. 30-46; Potter, "The Transformation of the Empire". s.166-170

⁴⁵ Rebenich, "Late Antiquity in Modern Eyes". s. 84

⁴⁶ Ando, "Narrating Decline and Fall". s. 59-76; Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 115-136; Ward-Perkins, *The fall of Rome*. s. 87-183

⁴⁷ Cook, "Syria and the Arabs". s. 477

for ham blir en mer aktørstyrt hendelse. For dem som ser seinantikken som en periode med langvarig og gradvis omforming, vil det kanskje være nærliggende å leite etter djuptliggende og saktegående prosesser for å forklare hva som skjer i denne perioden. For dem som ser seinantikken som en periode med mer markante brudd, vil dette kanskje gi større spillerom for aktørenes påvirkningskraft.

Ulike historikere har brukt forskjellige start- og sluttpunkter for denne perioden, hvilket har resultert i en historiografi hvor det vi kan kalle flere ulike *seinantikker* er i bruk. Den som kanskje har strukket denne perioden lengst er Peter Brown. I sitt verk *The World of Late Antiquity – AD 150-750*, opererer han med en seinantikk som andre kanskje vil mene strekker seg for langt inn i både det vi kan kalle klassisk romersk keisertid, og tidlig middelalder.

Det kanskje vanligste startpunktet å bruke for seinantikken er Diokletians maktovertagelse i 284, med påfølgende omfattende reformer av romerstaten.⁴⁸ Andre historikere vil også ha med soldatkeisertida i seinantikken, da det er mulig å argumentere for at det fant sted omfattende prosesser i denne perioden som markerte et brudd med den klassiske antikken.⁴⁹ Dette gir oss et starttidspunkt på år 235. En kan også argumentere for at en burde starte dette narrative med det severanske dynastiet (193-235), da en kan se kimen til den sentraliseringa og militariseringa som skulle kjennetegne seinere romersk historie allerede i denne fasen.⁵⁰

Også når det gjelder seinantikkens sluttpunkt finnes det flere kandidater. Dette kompliseres ytterligere av at det gjerne gjøres ulikt om man snakker om det østlige eller vestlige middelhavsområdet. Det vestlige Romerrikets sammenbrudd i løpet av 400-tallet er vanlig å bruke som overgangen til tidlig middelalder i Vest-Europa.⁵¹ Derimot vil mange si at den klassiske kulturen og sivilisasjonen overlevde i det østlige middelhavsområdet etter at det vestlige Romerriket var borte.⁵² Det er vanlig å operere med en seinantikk for det østlige Romerrikets vedkommende fram til den arabiske ekspansjonen gjorde omfattende innhogg i deres territorier midt på 600-tallet.⁵³

Denne oppgava skal ikke være et innlegg i debatten om samfunnet for øvrig endra seg langsomt og gradvis eller raskt og brått. Her vil endringer av badekulturen stå i fokus. Når det er sagt, må

---

⁴⁸ Cameron, *The Later Roman Empire*. s. 30-46; Potter, "The Transformation of the Empire". s.166-170

⁴⁹ Cameron, *The Later Roman Empire*. s. 1-12; Potter, "The Transformation of the Empire". s.153-166

⁵⁰ Peachin, "Rome the Superpower". s. 135-136 og 141-143

⁵¹ Heather, *The Fall of the Roman Empire*. s. xi-xii; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 635-674

⁵² Loseby, "Post-Roman Economies". s.334; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 609-635

⁵³ Cook, "Syria and the Arabs". s. 477

selvfølgelig disse endringene ses i lys av andre endringer av det romerske samfunnet. Jeg vil også være ærlig på at jeg nok hører til dem som i større grad ser seinantikken som en periode med til dels raske og omfattende endringer, og mener det er store ulikheter mellom samfunnet i antikken og tidlig middelalder.

I denne oppgava ønsker jeg heller ikke å fremme mitt eget syn på når det er fornuftig å tidfeste seinantikken. Det som har vært avgjørende for den periodiske avgrensinga av denne oppgava, er i stedet når de endringene av badekulturen jeg drøfter blei synlige og omfattende.⁵⁴ Allikevel vil *konseptet* seinantikken, som ei brytningstid mellom den klassiske antikken og den tidlige middelalderen, være en slags kontekst, hvor endringene av den romerske badekulturen må ses i lys av endringene i den romerske verden for øvrig.

1.6 Kilder og metodiske betraktninger

Problemstillinga mi krever altså at jeg trekker inn et bredt utvalg av ulike tematikker, over et nokså langt tidsrom. Denne oppgava har derfor det vi kan kalle et makrohistorisk preg. Dette gjør at jeg i stor grad forholder meg til mye sekundærlitteratur. Rammene for denne oppgava tillater ikke at jeg gjennomfører mine helt egne studier av for eksempel den økonomiske utviklinga i seinantikken, utviklinga av vannforsyningssystemet, vegetasjonshistorie og avskoging, eller kristendommens og kirkeorganisasjonens voksende makt og innflytelse. Dette er det verken tid til eller plass til i denne oppgava. Min oppgave vil uansett være å drøfte hvorvidt disse mange ulike temaene kan være sentrale for å belyse min egen problemstilling.

For å undersøke kronologien, omfanget og utbredelsen av tendensen jeg drøfter, vil bygningsrester etter bad være den klart viktigste kilden min. Jeg er ikke arkeolog, og har dermed ikke kompetanse til å gjennomføre mine egne undersøkelser av bygningsrester etter bad. Jeg hadde uansett ikke hatt verken tid eller mulighet til å reise rundt og sjøl undersøke alle de bada som kan være relevante for problemstillinga mi. Jeg har derfor vært prisgitt de bada som er undersøkt og dokumentert av andre akademikere. Konkrete bad, overlevert oss i form av bygningsrester, har jeg hatt tilgang til gjennom arkeologisk og arkitekturhistorisk sekundærlitteratur. Her vil jeg særlig trekke fram Inge Nielsens *Thermae et Balnea. The*

---

⁵⁴ Se kapittel 2.4.1

Architecture and Cultural History of Roman Public Baths. Dette verket kommer også med en katalog, og her finner vi den beste oversikten over alle de romerske bada en kjente til gjennom bygningsrester, da dette verket blei publisert i 1990. Dette verket egner seg derfor godt til å danne seg en viss oversikt, og til å gjøre (i mangel av et bedre ord) kvantitative analyser av romerske bad. Fikret Yegüls bøker *Baths and Bathing in Classical Antiquity* og *Bathing in the Roman World* har vært mine viktigste kilder til den romerske badekulturen, utover de fysiske bygningsrestene. For å belyse den klassiske romerske badekulturen, eksemplifisert ved bada i Pompeii, har jeg brukt både Nielsen og Yegül, men har også hatt stor nytte av Mary Beards bok *Pompeii – The life of a roman town*. For å vise utviklinga av bada i den første delen av seinantikken, eksemplifisert ved bad fra Antiokia, har jeg brukt Yegüls artikkel ”Baths and Bathing in Roman Antioch”. For å følge denne utviklinga videre til slutfasen av den kronologiske ramma for denne oppgava, eksemplifisert ved Panayia-badet i Korint, har jeg basert meg på Guy Sanders utgravingsrapport om dette badet. Ei annen bok jeg har brukt generelt om den romerske badekulturen, er Garret G. Fagans verk *Bathing in Public in the Roman World*. Denne boka behandler imidlertid ikke badekulturen i seinantikken, og kan derfor bare brukes for å belyse den klassiske romerske badekulturen.

Å bruke bygningsrester er helt essensielt for å belyse utviklinga av romerske bad. Samtidig har denne kildegruppa flere potensielle svakheter. Ruiner er i utgangspunktet tause kilder, i den forstand at de, til forskjell fra skriftlige kilder, ikke sjøl forteller ei historie.⁵⁵ Denne fortellinga konstrueres av arkeologer basert på blant annet sjølve bygningsrestene, funn i tilknytning til disse, konteksten og diverse dateringsmetoder.⁵⁶ Arkeologiske kilder må rett og slett settes inn i en større kontekst dersom de skal få noen mening.⁵⁷ Ruinene i seg sjøl kan dermed først og fremst fortelle om omfanget og kronologien av endringene jeg drøfter. De kan ikke nødvendigvis aleine fortelle alt for mye om årsakene til at disse fant sted. Den informasjonen en kan få av bygningsrester, må dermed suppleres med, utfordres av, og drøftes i forhold til hva vi veit om andre relevante temaer. Dessuten er det langt fra alle de romerske bada som har eksistert, vi har bevarte bygningsrester etter. Sjøl om vi har kjennskap til mange av dem, kan vi ikke være sikre på at de utgjør et representativt utvalg. Hvor godt de er bevart og hvor mye som er igjen av dem er også svært varierende.⁵⁸ Alt dette tatt i betraktning har vi nok fysiske

---

⁵⁵ Cherry, “The Personal and the Political”. s. 295; Nevett, “Housing and Households”. s. 212-213

⁵⁶ Nevett, “Housing and Households”. s. 212-213; Renfrew og Bahn, *Archaeology; Theories, Methods and Practice*. s. 49-51

⁵⁷ Ødegård, “Arkeologiske kilder”. s. 169

⁵⁸ Se videre drøfting i kapittel 2.4

rester etter romerske bad til at vi tross alt kan danne oss et bilde av hvordan de utvikla seg. Jeg vil derfor påstå at bygningsrester etter romerske bad, som vi har bevart mange av over et langt tidsrom, og et stort geografisk område, er ei god kildegruppe, til tross for overnevnte svakheter.

I kapittel 2 argumenterer jeg for at disse bygningsrestene vitner om at dette ser ut til å ha vært ei langvarig og gradvis utvikling fra 200-tallet og fram til starten av 500-tallet, dog med et tydelig sprang framover i siste halvdel av 300-tallet. Naturlig nok var det ingen som opplevde den romerske badekulturen både på starten av 200-tallet og begynnelsen av 500-tallet. Denne utviklinga kan en med andre ord best få øye på og studere i ettertid, basert på arkeologiske kilder. Kildemessig og tematisk, befinner vi oss dermed i Braudels midterste tidsrytme. Et mulig tidspunkt i denne utviklinga, hvor det i større grad åpnes for at aktører kan ha vært delaktige i denne utviklinga, er slutten av 300-tallet. I denne perioden ser det ut til at denne utviklinga har gått raskere, innafor en kortere tidshorisont.⁵⁹ Her befinner vi oss kanskje innafor hendelsenes tid.

Den generelle økonomiske utviklinga i seinantikken er et stort og komplekst felt, og rammene for denne oppgava har naturligvis ikke tillatt at jeg har kunnet behandle dette altfor detaljert. Allikevel har det vært viktig å si noe om de hovedtrekka ved den økonomiske utviklinga i denne perioden jeg trur kan ha hatt mest å si for utviklinga av badekulturen. Her har oversiktsverk om seinantikken som periode vært viktige for å tegne et omriss av de viktigste økonomiske utviklingslinjene. Jeg vil særlig trekke fram Averil Camerons bok *The later Roman Empire. AD 284-430*, Peter Browns ikoniske verk *The World of Late Antiquity – AD 150-750*, og, Chris Wickhams bok *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*. Sistnevnte studie er mer spissa inn på økonomisk historie. Her har jeg også hatt nytte av flere artikler fra *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, redigert av Walter Scheidel, og *A companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter.

Også når det kommer til den generelle og langvarige økonomiske utviklinga i seinantikken, mener jeg det er logisk å operere med en tidshorisont innafor Braudels midterste tidsrytme. Folk har selvfølgelig opplevd den økonomiske situasjonen i sin egen levetid, men ikke hvordan denne utvikla seg over flere århundrer. Helheten av dette økonomiske narrative er satt sammen av moderne historikere og arkeologer i ettertid.

---

⁵⁹ Se kapittel 2.4.1

For å vise nedgangen i bygging av bad i seinantikken har nok en gang bygningsrester vært den naturlige kilden å bruke. Dette er den delen av oppgava mi hvor jeg i størst grad har nærma meg kvantitative analyser. Som sagt er det Inge Nielsens studie som i størst grad byr på oversikt over konkrete bad. Tall og dateringer når det gjelder nedgang i bygging av bad er derfor basert på hennes katalog. Men her vil selvfølgelig mange av de samme svakhetene knytta til å bruke bygningsrester som kilde melde seg.

Bygningsrester forteller om en stødig nedgang i bygging av nye bad innafor omtrent det tidsrommet som er i fokus i denne oppgava.⁶⁰ Når en kan vise til en så tydelig tendens over flere århundrer, gir det kanskje lite rom for å se for seg at dette var ei utvikling drevet gjennom av enkeltmennesker innafor sin egen levetid. Om vi igjen følger Braudels tankemåte, kan det se ut til at også dette fant sted i den midterste tidsrytmen.

Når det gjelder vannforsyning, har det vært viktig å sette seg inn i hvordan de romerske bada skaffa vannet sitt, og hvor mye vann de brukte. Her har bøkene til Yegül vært fine. De viktigste kildene for å drøfte hvorvidt vannforsyningssystemene forfalt og om dette kan ha ramma den romerske badekulturen, er bygningsrester etter akvedukter, sisterner og andre sentrale komponenter i det antikke og seinantikke vannforsyningssystemet. Disse har jeg hatt tilgang til gjennom arkeologiske og bygningshistoriske artikler.

Når det kommer til avskoging og tilgang på tømmer, har jeg i stor grad basert meg på Russell Meiggs' bok *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*. Dette er, så vidt jeg veit, den mest omfattende studien som er gjort på dette området. Meiggs baserer seg på det jeg anser som et solid kildegrunnlag, og egner seg godt til mitt formål. Denne boka kom ut i 1982, og sia den gang er det gjort framskritt innen pollendatering, analyse av kullrester og andre naturvitenskapelige metoder som kan belyse vegetasjonshistoria i middelhavsområdet.⁶¹ Derfor har jeg hatt stor nytte av å supplere med nyere artikler, særlig fra *The Ancient Mediterranean Environment between Science and History*, redigert av W.V. Harris. Litteraturen om avskoging og tømmer baserer seg på både skriftlige og arkeologiske kilder og naturvitenskapelige metoder. Allikevel er dette det delemnet av oppgava mi jeg mener det er knytta størst usikkerhet til. Uenighetene er store, og bevisene peker i svært ulike retninger og er vanskelige å tolke.⁶²

---

⁶⁰ Se tabell 1 i kapittel 3.2.2

⁶¹ Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 37

⁶² Se kapittel 3.3.2

Det har derfor vært vanskelig å drøfte graden av avskoging i antikken, og følgelig hvorvidt dette var en avgjørende faktor bak endringene av de romerske bada.

Når det kommer til avskoging, kaster skriftlige kilder, arkeologisk materiale og naturvitenskapelige metoder lys over et tidsrom som så til de grader sprenger rammene for hendelsenes tid, og for den saks skyld denne oppgava. Dette er det eneste delemnet av denne oppgava hvor jeg også beveger meg ned i Braudels djupeste og mest saktegående tidsrytme.

Den delen av oppgava hvor jeg i størst grad har basert meg på antikke originalkilder, er den moralske kritikken av de romerske bada, både den før-kristne og den kristne. Mine latinkunnskaper er minimale, og mine kunnskaper i gresk er dessverre ikke-eksisterende. Jeg har derfor brukt engelske oversettelser av antikke originaltekster, og disse vil derfor være gjengitt på engelsk i denne oppgava. Jeg har derfor vært prisgitt at oversetteren har gjort en god jobb.

Jeg har brukt flere av Senecas brev, Plinius den eldre sitt verk *Naturalis Historia*, Marcus Aurelius' *Til meg selv*, Philostratos' verk om Apollonius og satirikerne Martial og Juvenal til å vise at mye av det de kristne seinere skulle kritisere ved den romerske badekulturen, allerede hadde blitt kritisert fra ikke-kristent hold i tidlig keisertid. Også det seinere verket til den hedenske keiseren Julian, *Misopogon*, viser at de kristne ikke hadde monopol på kritikk av badekulturen.

Jeg har brukt Eusebius' gjengivelse av et tidligere brev i sin kirkehistorie, Iraneus sitt verk *Adversus haereses* og Tertullians *Apologeticum* for å vise at de første kristne kildene som nevner bad, faktisk ikke var negative i det hele tatt. Seinere blir den første kristne kritikken av bad synlig, og denne er overlevert oss av kirkefedre og andre kristne verk. Her har jeg brukt Klement av Alexandrias verk *Paedagogos*, Cyprianus av Kartagos *De habitu virginum* og den syriske teksten *Didascalia Apostolorum*.

Etter kristendommens gjennombrudd i Romerriket tok den kristne kritikken av bad i økende grad mer offisiell form. Enkelt sagt kan vi se et skifte fra kritikk til spesifikke regler og forbud. Her har jeg brukt synoden fra Laodikeia, og teksten *Constitutiones Apostolorum*. En annen interessant figur fra denne perioden er Hieronymus. Jeg har brukt flere verk av ham for å vise hvor langt den kristne kritikken av bad gikk, og for å belyse hvordan badekritikk og askese gikk hånd i hånd.

Det er flere ting en må ha i bakhodet når en bruker slike normative tekster for å belyse den realhistoriske utviklinga. For det første veit vi ikke hvor representative disse tekstene var for de kristne generelt. Tvert imot har vi grunn til å tru at det breiere laget av kristne ikke tok den moralske kritikken av badekulturen like alvorlig som for eksempel kirkefedre eller ørkenasketer. Jeg har brukt både Sokrates Scholastikos' historie om den badeglade biskopen Sissinius, og en såkalt forbannelsestavle (*defixio*) funnet på badet i Bath som henter om at kristne besøkte dette badet, til å vise at ikke alle kristne brydde seg like mye om den moralske kritikken av bad.

For det andre kan vi ikke vite hvor stor påvirkning slike tanker fikk for utforminga av badebygningene. En ting er å vise hva enkelte kristne reagerte på ved den offentlige badekulturen. En kan derimot ikke automatisk knytte denne kritikken til de faktiske endringene av de romerske bada. Her må vi kritisk vurdere flere faktorer som omfanget av kritikken, og ikke minst hvor høy status de som formulerte denne kritikken hadde blant kristne flest. Inge Nielsen sier at: «Asceticism had no influence on the general attitude.»⁶³ Dette er kanskje noe bombastisk formulert for min smak, men hovedpoenget hennes kan det være lurt å ha med seg. Folk flest kan ikke ha levd opp til de strengeste asketiske idealene.

Yegül bidrar også med verdifull innsikt i den moralske kritikken av badekulturen, men her vil jeg i enda større grad trekke fram Roy Bowen Wards artikkel “Women in Roman Baths”. Denne artikkelen handler i utgangspunktet om hvorvidt kvinner og menn bada sammen, men her finner en også mange interessante perspektiver om moralske innvendinger og de kristnes møte med den romerske badekulturen. Jeg har også hatt stor nytte av Andrea Sterks bok *Renouncing the World Yet Leading the Church*, for å belyse konseptet askese, den asketiske bevegelsen, og dennes forhold til biskopene og det mer etablerte kirkehierarkiet.

Biskopene som nye aktører i seinantikken har vært et nokså hett tema innen antikk forskning de siste åra, mye takket være Claudia Rapps bok *Holy Bishops in Late Antiquity*. Denne studien har danna mye av grunnlaget for min drøfting av hvor sentrale biskopene kan ha vært i forhold til omforming av badekulturen. Jeg har også hatt mye nytte av Rita Lizzi Testas artikkel “The Late Antique Bishops: Image and Reality” og Richard Lims artikkel “Christianization, Secularisation, and the Transformation of Public Life”. Sistnevnte artikkel har bidratt med verdifulle perspektiver på samspeillet mellom staten, kirka og folk flest, og hvordan kulturelle

---

⁶³ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1

institusjoner blei endra i dragninga mellom ulike hensyn i seinantikken. Jeg har brukt brev fra biskopen Theoderet av Kyros, som viser at biskopene kunne innta rollen som badebyggere, sjøl om disse dessverre ikke forteller noe om hva slags bad det er snakk om. I tillegg har vi bevart ruiner etter Placcus-badet i oldtidsbyen Gerasa i dagens Jordan, bygd og oppkalt etter biskopen med samme navn.

Når det kommer til den kristne kritikken av badekulturen, og biskopenes økte makt i de seinantikke byene, står vi plutselig ansikt til ansikt med aktører som gjennom skriftlige kilder forteller oss direkte om episoder fra sin egen tid. Forfatterne av disse kildene opplevde sjøl å ta del i det de skreiv om. De kristne kritikerne av badekulturen forsøkte sjøl å påvirke utviklinga av denne, i første omgang gjennom retorikk, deretter også gjennom konkrete regler.⁶⁴ Her er vi altså, motsatt de andre delemnene av denne oppgava, solid planta innafor hendelsenes tid.

Som sagt mente Braudel at historikerens viktigste oppgave var å få øye på de store og saktegående strukturene, og at det var disse som i størst grad påvirka historias gang. Det er satt av minimalt med plass til aktørenes og enkelthendelsenes påvirkningskraft i Braudels tankegang. Dersom dette stemmer, kan jeg kanskje avskrive at de kristne var med å endre den romerske badekulturen først som sist. De kritiserte den badekulturen de opplevde i sin tid, men denne blei egentlig endra av den langvarige økonomiske utviklinga, eller kanskje den enda mer langsomme vegetasjonshistoria.

Slik vil jeg imidlertid ikke konkludere på forhånd. Denne oppgava vil ikke være ei drøfting av hvorvidt historia djupest sett styres av upersonlige krefter eller handlende aktører. I denne oppgava er det i utgangspunktet rom for at begge disse forklaringene kan ha hatt påvirkningskraft.

Som sagt er det vanskelig å bevise noen direkte kausalitet mellom mange av de deltemaene jeg drøfter og de faktiske endringene av romerske bad. I flere tilfeller mener jeg det er grunnlag for å argumentere for at det er logisk å se for seg en sammenheng, sjøl om kildegrunnlaget ikke er tilstrekkelig til å slå fast sikre forbindelser mellom de mange potensielle årsakene og tendensen jeg undersøker. Jeg har rett og slett vært nødt til å foreta en del logiske og teoretiske omveier. Her mener jeg Peter Heather er inne på noe veldig sentralt:

---

⁶⁴ Se kapittel 4.4

I love puzzles, and so much of the evidence is either missing, or comes enciphered in the complicated codes of Roman literary genres [...], that very little is ever straight forward. For some, this is simply annoying and detracts from what would otherwise be a very interesting period. For others, myself included, it is part of the thrill, and I can always tell from their instinctive response to shortage of evidence whether or not my students belong among nature's first-millennialists.⁶⁵

Dette kjenner jeg meg veldig igjen i. Vi må tørre å fortsette ferden sjøl om stien blir mindre tydelig eller borte. Vi må også lure på det som er vanskelig å svare på. Hadde det vært ei helt enkel løsning på problemstillinga mi, som det var lett å få øye på, ville dette garantert vært gjort for lenge sida. Dette må ikke brukes som et argument for at vi som driver med eldre historie, har blankofullmakt til å bare drive med synsing og ubegrunna spekulasjoner. Tvert imot blir det desto viktigere å være ærlige på hva vi har et godt empirisk grunnlag for å påstå, og hva som i større grad er logiske slutninger og ting vi kan se for oss kan ha hatt en sammenheng. Så lenge en gjør dette så tydelig som mulig, må vi som driver med eldre historie, tillate oss å gå utafør stien.

---

⁶⁵ Heather, *The Fall of the Roman Empire*. s. xv

2 Det arkitektoniske skiftet

2.1 Ordforklaringer

Apodyterium: Omkleddningsavdeling/garderobe.

Caldarium: «Det varme rommet». Avdeling med oppvarma basseng

Frigidarium: «Det kalde rommet». Avdeling med uoppvarma basseng.

Hypocaustum: Oppvarmingssystem der varm luft blei kanalisert fra en vedovn til de ulike romma gjennom hulrom i golv og vegger. Rommas plassering i forhold til vedovnen var avgjørende for hvilken temperatur de fikk.

Laconicum: Sauna på et romersk bad. Oppkalt etter spartanerne (lakonerne).

Natatio: Svømmebasseng. Gjerne det største bassenget på et romersk bad. Ofte utendørs.

Palaestra: Utendørs treningsbane. I tilknytning til bad brukt til lett mosjon før bruk av badefasilitetene. Fornorska form: Palestra

Tepidarium: «Det lunkne rommet». Temperert rom. Kunne inneholde moderat oppvarma basseng, men ikke alltid.

Testudo: «Skilpadde». En metallsylinder stikkende ut fra bassenget som ga vannet mer direkte kontakt med den varme lufta fra *hypocaust*-systemet.

Thermae: Stort romersk badeanlegg. Fornorska form: termer. Gjerne brukt om de store bada bygd av ulike keisere i Roma.

2.2 Innledning

I dette kapittelet redegjør jeg for det arkitektoniske skiftet innen romerske bad som er utgangspunktet for oppgava mi, altså overganger fra store felles basseng til mer bruk av mindre og mer individuelle badefasiliteter. Jeg starter med en generell presentasjon av den offentlige romerske badekulturen, hvor jeg redegjør for denne institusjonens opprinnelse, utvikling og plass i den romerske kulturen. Deretter går jeg løs på de endringene av romerske badebygninger som er utgangspunktet for denne oppgava. Jeg starter med et blikk på kronologien og den geografiske utbredelsen av dette fenomenet i et fugleperspektiv. Deretter følger ei sammenligning av utvalgte romerske bad fra ulike perioder av romersk historie. Jeg setter opp eksempler på romerske bad fra det vi kan kalle den klassiske antikken (sein republikansk tid og tidlig keisertid) mot bad fra seinantikken. Fokuset er i all hovedsak på romfordeling, størrelsen på ulike rom og fasiliteter, og ikke minst den funksjonelle arkitekturen. Dette er altså ikke en kunsthistorisk gjennomgang, med fokus på arkitekturens estetikk.

2.3 Bakgrunn: Den romerske badekulturen

På gravmonumentet til den frigitte slaven Tiberius Claudius Secundus (første århundret evt.) kan vi lese at: «Wine, sex and baths ruin our bodies, but they are the stuff of life – wine, sex and baths.»⁶⁶ De offentlige bada var en helt essensiell del av den romerske kulturen. I hver eneste by i Romerriket var minst ett, men ofte flere, store eller mellomstore offentlige bad i drift.⁶⁷ De var gjerne blant de første bygga som blei reist når romerne etablerte nye kolonier, og er sånn sett en god indikasjon på romaniseringa av middelhavsområdet.⁶⁸

2.3.1 Kronologi; opprinnelse, utvikling og geografisk spredning

Det er vanlig å knytte opprinnelsen og inspirasjonskilden for den romerske badekulturen til greske bad, som blei innført av greske kolonister til Sør-Italia på 300-tallet fvt. Dette var enkle bad, hvor folk satt i små basseng, gjerne arrangert i en sirkelformasjon, med vann opp til hoftehøyde, og fikk vann helt over ryggen. Disse bada var også utstyrt med garderober og andre serviceområder, og i noen få tilfeller med badstuer. I tillegg til disse rene badeinstitusjonene, er også det greske gymnaset, med sine svømmebasseng og idrettsplasser, trukket fram som en

---

⁶⁶ Beard, *Pompeii*. s.241

⁶⁷ Yegül, *Baths and Bathing*. s. 30-47

⁶⁸ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1

viktig inspirasjon for de romerske bada.⁶⁹ De siste åra har en i økende grad blitt klar over at den romerske badekulturen mest sannsynlig også har hatt lokale italiske røtter. Fra garder på landsbygda i Campania og Latium har en funnet rester av små og enkle badeanlegg fra starten av 200-tallet fvt. Disse inneholdt gjerne ei badstue og et tempert rom hvor en kunne vaske seg. I motsetning til de greske bada, var ikke dette offentlige bad i en urban kontekst. Men noen av de teknologiske sidene ved disse små «bondeanlegga» kan peke fram mot de seinere offentlige romerske bada.⁷⁰

Hvor tidlig kan en snakke om en offentlig romersk badekultur i egentlig forstand? Her må vi naturligvis legge oss på en nokså åpen linje. Den offentlige romerske badekulturen hadde ingen offisiell åpning. I et brev fra midten av det første århundret evt., forteller Seneca om villaen til Scipio Africanus (235-183 fvt.). Han bruker det beskjedne og enkle badet til denne republikanske helten til å kontrastere de storslåtte og luksuriøse bada fra sin egen tid.⁷¹ Dette var altså ikke noe offentlig bad, men Senecas beretning og andre skriftlige kilder forteller oss at enkle, praktiske og moderat oppvarma bad hadde blitt vanlige i Roma og andre byer i Latium og Campania ved overgangen til det andre århundret fvt.⁷² Fra samme tid har vi også arkeologisk dokumenterte enkle bad i private hjem fra Pompeii.⁷³

Fra denne byen har vi også bevart rester etter et av de eldste eksemplene på et «fullt utvikla» offentlig romersk bad. På stedet hvor en i dag kan besøke ruinene av Stabianerbadet, er det funnet rester etter et gresk badeanlegg fra 300-tallet fvt. I det annet århundre fvt. fant det imidlertid sted en ombygging og utbygging av dette anlegget, slik at det nå kom til å inneholde alle de typiske fasilitetene som skulle kjennetegne et romersk bad. Fikret Yegül sier at dersom vi skal sette et startpunkt for den offentlige romerske badekulturen, er Stabianerbadet det nærmeste vi kommer.⁷⁴ På dette badet finner vi et *hypocaustum*-system, det vil si et oppvarmingssystem der varm luft blei kanalisert fra en eller flere vedovner til de ulike romma gjennom hulrom i golv og vegger. Rommas plassering i forhold til vedovnen var avgjørende for hvilken temperatur de fikk. De vanligste romma var *frigidarium*, *tepidarium* og *caldarium*. Et frigidarium var et uoppvarma rom med et kaldt basseng. Et tepidarium var et temperert rom,

---

⁶⁹ Fagan, *Bathing in Public*. s. 43-44; Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 6-9; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 41-45

⁷⁰ Fagan, *Bathing in Public*. s. 44; Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 13; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 45-47

⁷¹ Seneca, *Epistula LXXXVI*

⁷² Fagan, *Bathing in Public*. s. 44; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 40-41

⁷³ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 46-47

⁷⁴ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 52-54

som kunne inneholde et moderat oppvarma basseng, mens et *caldarium* var et varmt rom med godt oppvarma basseng. På Stabianerbadet finner vi også en utendørs idrettsplass (*palaestra*), og et utendørs svømmebasseng (*natatio*).⁷⁵

Det romerske badet var altså en kombinasjon av elementer henta fra greske bad, det greske gymnasiet og små badeanlegg fra landsbygda i det sentrale Italia, kombinert med en god dose teknologisk innovasjon.⁷⁶ Fra det andre århundret fvt. er det også funnet rester etter et badeanlegg i den latinske kolonien Freggelae, med de samme elementene som på Stabianerbadet.⁷⁷ Fra det første århundret fvt. har vi bevart rester etter enda flere slike bad fra Campania og Latium.⁷⁸ Skriftlige kilder støtter også at det romerske badet så dagens lys og vokste i utbredelse og popularitet i løpet av de to siste århundra fvt.⁷⁹ De eldste skriftlige kildene til offentlig bading som en vanlig del av hverdagen i Roma, finner vi så tidlig som i komediene til Plautus (254-184 fvt.).⁸⁰ I løpet av de siste tiåra av republikken og keiserdømmets tidligste tid blei den offentlige badekulturen spredt til de vestlige provinsene.⁸¹ I løpet av tidlig keisertid fortsatte det romerske badet å tilta i popularitet, og blei spredt til hele det romerske riket.⁸² Over et så stort område oppstod det naturligvis regionale varianter. For eksempel i Lilleasia, hvor det nye romerske badet smelta sammen med det godt etablerte gymnaset, til en hybrid Yegül kaller «bad-gymnaset».⁸³

I løpet av det første, og i enda større grad det andre århundret evt. blei det bygd stadig flere romerske bad.⁸⁴ Bada blei i økende grad også større og mer ekstravagante i løpet av tidlig keisertid, særlig de store termene i Roma.⁸⁵ I seinantikken snudde denne utviklinga. Endringene av romersk badekultur i seinantikken behandles nøye seinere i dette og i de to neste kapitlene, og jeg vil derfor ikke gå noe særlig inn på dette her. I denne sammenhengen holder det å si at vi ser en markant nedgang i bygging av nye bad fra 200-tallet og framover, og at de bada som blei bygd, gjerne var mindre og bygd på en enklere måte enn tidligere.⁸⁶ I de vestlige provinsene

---

⁷⁵ Beard, *Pompeii*. s. 243-246; Fagan, *Bathing in Public*. s. 44; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 245-250

⁷⁶ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 80-100

⁷⁷ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 54

⁷⁸ Fagan, *Bathing in Public*. s. 44; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 55-58

⁷⁹ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 52-54

⁸⁰ Fagan, *Bathing in Public*. s. 45

⁸¹ Fagan, *Bathing in Public*. s. 42-43; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 58-65

⁸² Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 60-118; Yegül, *Baths and Bathing*. s. 184-313

⁸³ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 155-158

⁸⁴ Fagan, *Bathing in Public*. s. 40 og 43; Nielsen, *Thermae et Balnea, Catalogue*. s.32-47

⁸⁵ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 101-126

⁸⁶ Nielsen, *Thermae et Balnea, Catalogue*. s.32-47; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s.181-196; Se også kapittel 3.2.2

forsvant det vi kan kalle en offentlig badekultur med det vestlige Romerrikets undergang i løpet av 400-tallet.⁸⁷ Det østlige Romerriket overlevde 400-tallets omveltninger, og her overlevde badekulturen etter å ha gjennomgått endringer som vil beskrives seinere i denne oppgava.⁸⁸ Som et resultat av de islamske erobringene av østromersk territorium fra 600-tallet og framover, blei badekulturen overlevert til først araberne, og så tyrkerne. Slik kan en spore ei ubrutt utvikling fra det romerske badet til dagens *hamam*.⁸⁹

2.3.2 Sosiale, kulturelle og politiske funksjoner

Antallet bad i Roma by, og størrelsen på noen av disse, kan fortelle oss mye om hvor sentral denne institusjonen var i den romerske kulturen. Fra overgangen mellom republikken og tidlig keisertid kjenner vi til ca. 170 små og mellomstore bad i denne byen.⁹⁰ Omtrent 400 år seinere hadde dette økt til 856 stykker (oppført i *Notitia Urbis Regionum*), som hadde fått følge av 11 store keiserlige termer.⁹¹ Blant disse kan vi for eksempel trekke fram Caracallas termer (ferdig i 216-217 evt. med et areal på 115 500 m²) og Diokletians termer (ferdig omtrent 300 evt., med et areal på 140 600 m²).⁹² Disse to var naturligvis uvanlig store, men som sagt fant man store eller mellomstore bad over hele Romerriket.

Å besøke et av disse, og gjerne bruke mange timer der, var for mange romere en del av den daglige rutinen. Sånn sett blei badet en av de viktigste sosiale møteplassene i det romerske samfunnet.⁹³ Gjennom å bygge bad som var åpne for store deler av befolkninga, kunne lokale stormenn markere posisjon og status i sine respektive byer.⁹⁴ Endringer i denne adferden er et svært viktig tema for denne oppgava, da dette sannsynligvis var en medvirkende faktor for tendensen jeg undersøker.⁹⁵ De enorme keiserlige termene i Roma, viser oss at denne strategien også blei brukt av det øverste maktapparatet i Romerriket.⁹⁶ Slik knytta de offentlige bada bånd mellom de ulike laga av det romerske samfunnet, og var på den måten en del av det politiske og sosiale livet. Skal en forstå romersk samfunn, kultur og politikk, både på lokalt nivå i de

---

⁸⁷ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 213

⁸⁸ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s.181-196

⁸⁹ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1; Yegül, *Baths and Bathing*. s.339-351; *Bathing in the Roman World*. s.206-212

⁹⁰ Fagan, *Bathing in Public*. s. 42; Yegül, *Baths and Bathing*. s. 30

⁹¹ Fagan, *Bathing in Public*. s. 41; Yegül, *Baths and Bathing*. s. 30 og 43

⁹² Fagan, *Bathing in Public*. s. 115; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 110-118

⁹³ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1; Yegül, *Baths and Bathing*. s. 33

⁹⁴ Fagan, *Bathing in Public*. s. 104-175; Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1; Yegül, *Baths and Bathing*. s. 43-46

⁹⁵ Se kapittel 3.2.1 og 4.5

⁹⁶ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 101-126

mange byene og på imperiets toppan, er det derfor helt essensielt å sette seg inn i den romerske badekulturen.

2.4 Overgangen til mindre basseng på romerske bad i det østlige middelhavsområdet i seinantikken

Skillet mellom den klassiske og den seine antikken er et grep gjort av moderne historikere, og en slik periodisering bør ikke brukes ukritisk. En altfor finslipt kronologi og periodisering vil i denne sammenhengen være kunstig og fungere fordummende. Som vi skal se, er det mulig å finne de første spora av denne utviklinga helt tilbake til 100-tallet evt., sjøl om det på dette tidlige tidspunktet dreide seg om små endringer på noen få bad. Derfor vil det være mulig å argumentere for at dette var ei gradvis utvikling uten noen klare vendepunkt eller brudd. Nå er det allikevel mye som tyder på at disse endringene først blei virkelig omfattende og utbredt fra siste halvdel av 300-tallet og framover. Derfor kan en også se denne utviklinga som et noe mer markant brudd.

Her er det interessant å merke seg at de siste romerske bada av virkelig stort format blei bygd i løpet av den første tredelen av 300-tallet; Diokletians termer i Roma (ferdig ca. 300 evt.), Konstantins termer i Roma (ferdig før 315 evt.) og Konstantins utbygging av Zeuxippos-badet i Konstantinopel (330 evt. i forbindelse med innvielsen av *Roma Nova*). Etter dette blei det ikke bygd nye store keiserlige termer.⁹⁷ Dette kan være en knagg å henge dette skillet på, sjøl om jeg mener det er mer relevant å sammenligne små bad fra seinantikken med bad av mer alminnelig størrelse fra tidligere perioder av romersk historie. De keiserlige termene er eksepsjonelle både i størrelse, utsmykning og bekostning, og fungerer sånn sett dårlig som arketyper på typiske romerske bad i denne sammenhengen.

Alle romerske bad var unike, og det blir kunstig å velge seg ett av dem og si at «her har vi det typiske romerske badet». Av praktiske årsaker vil jeg derfor velge ut noen eksempler jeg vil bruke som arketyper for henholdsvis klassiske og seinantikke romerske bad. Romerske bad fantes i tusenvis over et enormt geografisk område, og over mange århundrer.⁹⁸ Gjennom ruiner og skriftlige kilder har vi i dag kjennskap til mange av dem, men langt fra alle. Det er absolutt ikke sikkert at de vi kjenner til, utgjør et representativt utvalg av de mange romerske bada som

---

⁹⁷ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 117 og 184

⁹⁸ Yegül, *Baths and Bathing*. s. 30-47

har eksistert. De følgende sidene er derfor ikke en nøyaktig kvantitativ framstilling av for eksempel hvordan den gjennomsnittlige bassengstørrelsen krympa eller lignende. Dette er i større grad en kvalitativ framstilling, med utgangspunkt i et utvalg eksempler jeg mener er egna til å belyse tendensen jeg undersøker.

Den romerske badekulturen har vært et sentralt tema innen forskning på antikken, særlig innafor klassisk arkeologi. De mest omfattende studiene fra nyere tid er kanskje Inge Nielsens *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. og Fikret Yegüls *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Førstnevnte kan nærmest betraktes som et oversikts- og oppslagsverk, sjøl om det som nevnt kan være problematisk å snakke om oversikt når det kommer til romerske bad. Et problem med å bruke disse studiene med hensyn på min problematikk er at de begge har et hovedfokus på romerske bad i det vi kan kalle storhetstida for denne institusjonen. I forhold til den romerske badekulturen fra dens unnfangelse i løpet av det annet århundre fvt. og fram til de siste store bada på 300-tallet evt., er de rikt illustrert og eksemplene behandles detaljert og utfyllende. Når det gjelder perioden jeg undersøker, blir det noe mer sparsommelig med eksempler og informasjon. De seinantikke bada beskrives og drøftes gjerne ikke like nøye som de tidlige bada. Allikevel får vi noen betraktninger om utviklinga av den romerske badekulturen også etter den klassiske antikken i de overnevnte studiene, gjerne i form av sluttbemerkinger. En del konkrete eksempler er det heldigvis også, sjøl om disse ofte ikke beskrives like inngående som bad fra tidligere romersk historie.

Denne utviklinga kan selvfølgelig i best grad belyses av arkeologiske kilder, og dette kapittelet baserer seg i stor grad på bygningsrester etter bad. Når det er sagt, vil jeg nevne at vi også har noen få skriftlige kilder som forteller om at bada blei mindre. I verket *Anthologia Graeca*, sammenstilt av munken Konstantinos Cephalas på 900-tallet, er det bevart mange innskrifter fra seinantikke bad.⁹⁹ I en av dem får vi høre at: «This is really the Graces' bath, for it cannot contain more than three.»¹⁰⁰ Vi får også vite at ikke alle nødvendigvis så dette som ei negativ utvikling. Noen tok seg for eksempel bryet å risse inn at: «There is great charm in a little bath. Sweet love looks on those who bathe in the tiniest stream»¹⁰¹, og at «As a myrtle has little leaves, but sweet-scented, so this bath is small, but dear.»¹⁰²

---

⁹⁹ *Anthologia Graeca IX – 606-640*

¹⁰⁰ *Anthologia Graeca IX – 609*

¹⁰¹ *Anthologia Graeca IX – 611*

¹⁰² *Anthologia Graeca IX – 612*

2.4.1 Kronologi og geografisk utbredelse

Nielsen sier at i tidligere romersk historie var fordelinga mellom varme og kalde fasiliteter nokså balansert, men at denne i økende grad blei forskjøvet i retning mindre og mindre plass satt av til de varme fasilitetene i løpet av sein romersk og tidlig bysantinsk tid.¹⁰³ Hun betegner dette som en generell trend som for alvor blei synlig på 300-tallet, og som fortsatte gjennom hele seinantikken.¹⁰⁴

Allikevel kan vi ifølge henne se de aller første spora av denne tendensen på noen få bad i provinsen Akhaia så tidlig som i det annet århundre evt.¹⁰⁵ Hun understreker imidlertid at på dette tidlige stadiet var de varme romma fortsatt relativt store, med relativt store varme basseng. Hun legger til at en fra denne perioden også finner bad i denne regionen hvor kalde og varme rom er like store, altså den klassiske romerske bademodellen.¹⁰⁶ I følge Nielsen blei denne tendensen noe tydeligere og ikke minst mer geografisk utbredt på 200-tallet. Her trekker hun fram bad fra dagens Syria, Israel, Makedonia og Korint.¹⁰⁷ På alle disse bada hadde caldariat blitt mindre prominent enn på tidligere bad.

På 300-tallet blei denne tendensen mye mer utbredt. Her trekker Nielsen blant annet fram bad fra Antiokia (se figur 5 og 6).¹⁰⁸ Disse bada har veldig små oppvarma seksjoner, med små basseng plassert i flere apsider i caldariat.¹⁰⁹ Frigidariat er noe større enn de øvrige romma, utstyrt med et kaldt basseng som er noe større enn de varme.¹¹⁰ Vi finner også allerede eksisterende bad som ser ut til å ha blitt ombygd til denne nye modellen på 300-tallet.¹¹¹ Denne utviklinga blei ytterligere forsterka på 400 og 500-tallet. Nå blei det i enda større grad bygd bad med svært små varmefasiliteter, og allerede eksisterende bad blei ombygd. Små basseng eller

---

¹⁰³ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 115

¹⁰⁴ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.116

¹⁰⁵ Eksempler: Det store badet i Argos, Kladeosbadet i Olympia og Olympieion-badet i Aten. Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115

¹⁰⁶ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115

¹⁰⁷ Eksempler: Bada fra Dura-Europos øst i dagens Syria, Bad B og C i Antiokia, de små bada i Barade i Syria, badet i Rama i dagens Israel, Badet i Nesi Alexandrias i Makedonia og Sør-Stoabadet i Korint. Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115

¹⁰⁸ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; *Thermae et Balnea - Catalogue*. s. 45-46

¹⁰⁹ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 190-192

¹¹⁰ De to bada fra Athis/Neocaesarea i Syria har også denne romfordelinga. Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 190-192.

¹¹¹ Eksempler: Bad B i Antiokia og Bad I i Istros, Kalenderhanebadet i Konstantinopel og Sørvest-Badet i Aten (Ødelagt av herulene i 267, og gjenoppbygd på midten av 300-tallet etter denne nye modellen). Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; *Thermae et Balnea - Catalogue*. s. 44-47

badekar blei installert, eller gamle basseng blei delt inn i mindre seksjoner. Dessuten blei bada jamt over mindre i denne perioden.¹¹² Vi finner unntak fra denne tendensen, altså bad av noe større omfang. Større, om ikke akkurat store, bad fra 400-tallet kunne være utstyrt med et større kaldt basseng i frigidariet. Men de varme bassengene var veldig små også på disse.¹¹³ Til tross for at dette var ei tøff tid for hele den romerske verden, blei det fortsatt bygd bad, om enn av moderat størrelse.¹¹⁴ På flere tidligere bad, blei det nå også lagt til badeanlegg med små varme basseng.¹¹⁵

I denne sammenhengen er også såkalte dobbeltbad interessante. I løpet av 400- og 500-tallet blei flere bad ombygd til bad med doble og separate anlegg.¹¹⁶ Dette blir gjerne tolket som at kjønnssegregeringa, som i stor grad hadde forsvunnet i tidlig keisertid, kom tilbake i seinantikken.¹¹⁷ Dette underbygges av en innskrift fra *Anthologia Graeca*, som dette verket hevder Paulus Silentiarius (døde i Konstantinopel mellom 575 og 580 evt.) skal ha rissa inn på et dobbeltbad: «Near is the hope of love, but one cannot catch the women. A little door shuts out great Cypris. But yet this is sweet: for in the matter of amorous desire hope is sweeter than reality.»¹¹⁸

Så langt har vi sett eksempler på bad som, tross sine endringer i forhold til tidligere bad, fortsatt bør ses på som offentlige. De var fortsatt åpne for et større publikum og fungerte som sosiale møteplasser, særlig med sine passe store *frigidaria* og evt. *apodyteria*. Dette skiller dem fra en annen og ny type bad som gjorde sitt inntog i seinantikken, nemlig veldig små og enkle bad i tilknytning til kirker eller klostre. I motsetning til andre seinantikke bad var det ikke satt av plass til verken kalde fasiliteter eller sosialiseringsområder på disse. De besto gjerne av et lite apodyterium og et lite caldarium.¹¹⁹ Nielsen tolker funksjonen til disse bada, i motsetning til

---

¹¹² Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115-116

¹¹³ Eksempler: Bada i Philoteria (dagens Israel) og Toprak-en-Narlidja (Syria). Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; *Thermae et Balnea – Catalogue*. s. 42 og 46

¹¹⁴ Eksempler: Det bysantinske Agorabadet i Aten, Asinebadet fra Argolis, bad bygd i tilknytning til Basilika A i Thebae Phthiotis (Thessalia), det bysantinske badet i Efesos og badet i Sergilla (Syria). Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115-116; *Thermae et Balnea - Catalogue*. s. 32, 37, 43 og 46-47

¹¹⁵ Eksempler: Nordøst-Badet i Epidaurus (Argolid på Pellepones), det store badet i Argos og Agorabadet på Delos. Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.116; *Thermae et Balnea – Catalogue*. s. 32-33.

¹¹⁶ Eksempler: Abu Mena-badet i Egypt, badet i Cyrenaica/Uadi Senab øst i dagens Libya og badet i Babisqa i Syria. Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; *Thermae et Balnea – Catalogue*. s. 35, 41 og 46.

¹¹⁷ Ward, "Women in Roman Baths". s. 146

¹¹⁸ *Anthologia Graeca IX - 620*

¹¹⁹ Eksempler: Bad tilknytta ei kirke i Thebae Phthiotis, bad tilknytta ei kirke nær Herahelligdomen på Samos og i et kloster på Delos. Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115-116; ; *Catalogue*. s. 33, 39 og 43-44

offentlige bad, til å være reint praktiske og hygieniske. Mens bad som var lokalisert i byer fortsatt fungerte som sosiale møteplasser i seinantikken, er det naturlig å tenke seg at disse små «kirkebada» rett og slett blei bygd for at munkene, nonnene eller kjernen i menigheta skulle kunne vaske seg.¹²⁰

I forhold til kirkas rolle som badebygger er det interessant å trekke fram Placcus-badet i oldtidsbyen Gerasa i dagens Jordan, datert til 454-455 evt. Dette badet blei bygd av, og oppkalt etter biskopen med samme navn.¹²¹ I tillegg til de tidstypiske små bassengene, inneholdt dette badet et atrium og en åpen bakgård med et stort utendørs svømmebasseng, hvilket var svært utypisk for bad på dette seine tidspunktet. Placcus-badet var bygd i tilknytning til et kirkekompleks, men det er lite trulig at det var forbeholdt de geistlige, tatt i betraktning størrelsen og utforminga.¹²² Dette badet skilte seg dermed fra andre bad drifta av biskoper, og på enkelte områder fra den generelle utviklinga av bada i denne perioden. Når det er sagt, kunne hele Placcus-badet, med sine små rom og små basseng, lett fått plass i frigidariet til et av de tidligere badeanlegga i denne byen, som hadde gått ut av bruk på dette tidspunktet.¹²³ Med unntak av dets store utendørsbasseng, passer det altså godt inn i den øvrige arkitektoniske utviklinga.

2.4.2 Ei nærmere sammenligning av utvalgte bad

I det følgende ser jeg nærmere på den rommessige fordelinga og funksjonen til de ulike romma på bad fra ulike perioder av romersk historie. Som representanter for de klassiske romerske bada bruker jeg ulike bad fra Pompeii, fra hvor vi har til rådighet et solid utvalg godt bevarte bad fra sein republikansk tid og tidlig keisertid. Pompeii ligger ikke i det østlige middelhavsområdet, men det spiller ingen rolle i denne sammenhengen. Disse bada er tatt med som representanter for den klassiske badekulturen, fra tida før de endringene jeg drøfter hadde begynt. Bada fra Pompeii er kjente, ikoniske og godt dokumenterte, og egner seg godt til å illustrere hva som seinere skulle endre seg på bada i øst.

---

¹²⁰ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.116

¹²¹ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; *Thermae et Balnea – Catalogue*. s. 42

¹²² Yegül, *Baths and Bathing*. s.320

¹²³ Kennedy, *The Byzantine and Early Islamic Near East*. s. 9-10

For å illustrere utviklinga av badebygninger i seinantikken i det østlige middelhavsområdet, bruker jeg bad fra Antiokia. I likhet med Pompeii, har også denne byen et godt sortiment av bad fra ulike perioder. I Antiokia finner vi bad fra 200-tallet, og fra tidlig og seint 300-tall, altså ulike deler av seinantikken historie. Til slutt tar jeg for meg det enda seinere Panayia-badet fra Korint, som er datert til 400-tallet, eller kanskje så seint som starten av 500-tallet. Dette badet vil fungere som representant for den videre utviklinga av den romerske badekulturen i øst, i tida da den vestlige delen av imperiet var i ferd med å kollapse.

Klassiske bad fra Pompeii

I den romerske småbyen Pompeii finner vi tre store offentlige bad, i tillegg til en rekke små private fasiliteter.¹²⁴ Det eldste, Stabianerbadet, stammer fra det andre århundret fvt., men gjennomgikk en større ombygging ca. 80 fvt.¹²⁵ Forumbadet blei bygd ca. 80 fvt., altså i seinrepublikansk tid. Sentralbadet blei påbegynt i 62 evt., altså i tidlig keisertid, men var faktisk ikke fullført ved Vesuvs utbrudd i 79 evt.¹²⁶ Dette er altså bad som representerer hver sine epoker av romersk historie, og som er svært godt bevart og undersøkt. Når jeg kaller disse store offentlige bad, bør dette sees i perspektiv. Vel tok de opp hvert sitt kvartal i Pompeii, og var tilsammen større enn forumet i denne byen. Samtidig kunne for eksempel hele Forumbadet lett fått plass i svømmebassenget på Caracallas termer i Roma.¹²⁷

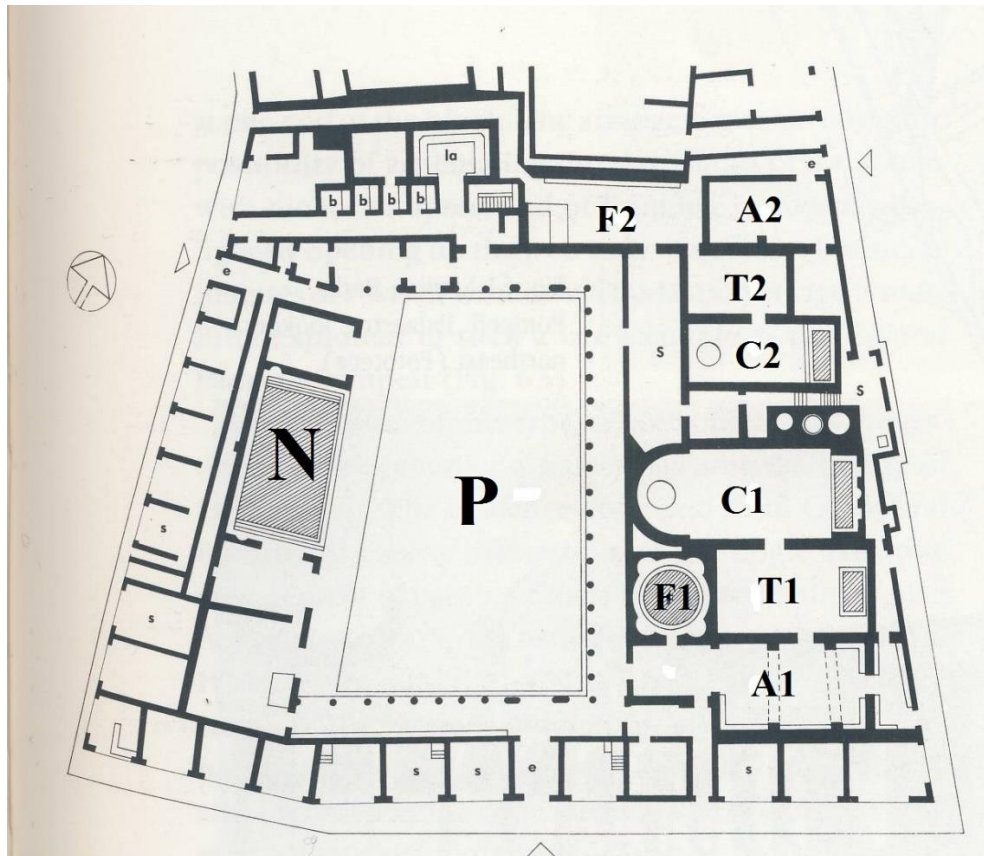
---

¹²⁴ Beard, *Pompeii*. s.241

¹²⁵ Yegül, *Baths and Bathing*. s.61

¹²⁶ Yegül, *Baths and Bathing*. s.57

¹²⁷ Beard, *Pompeii*. s.241; Yegül, *Baths and Bathing*. s.57

- A1: Herrenes *apodyterium*
- A2: Kvinnerenes *apodyterium*
- F1: Herrenes *frigidarium* med basseng
- F2: Kvinnerenes *frigidarium*
- T1: Herrenes *tepidarium* med basseng
- T2: Kvinnerenes *tepidarium*
- C1: Herrenes *caldarium* med basseng
- C2: Kvinnerenes *caldarium* med basseng
- P: Utendørs palaestra
- N: *Natatio*, utendørs svømmebasseng

Figur 1: Stabianerbadet i Pompeii, etter ombygginga i ca. 80 fvt. (Omarbeida etter Yegül 1992)

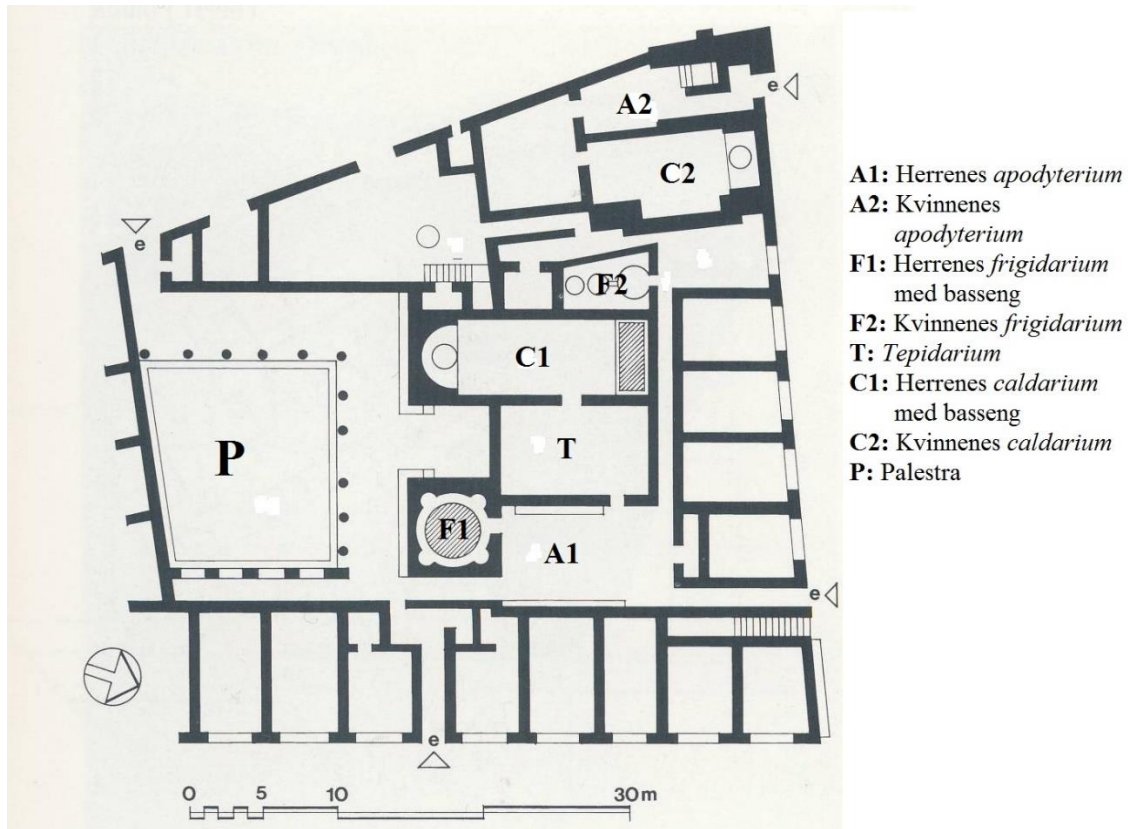
Alle disse badeanlegga er indelt i to distinkte soner, en utendørs palaestra (dvs. en idrettsplass) og en innendørs badeavdeling.¹²⁸ Uteområdet på Stabianerbadet var utstyrt med et stort utendørs svømmebasseng (*Natatio*), hvilket ikke er tilfellet på de to andre.¹²⁹ På badeavdelinga finner vi de typiske tempererte romma (*frigidarium*, *tepidarium* og *caldarium*) med tilhørende basseng, samt *laconicum* (badstu) og andre serviceområder. På Stabianerbadet og Forumbadet, altså bada fra republikken, finner vi separate avdelinger for kvinner og menn, men slik er det ikke på Sentralbadet.¹³⁰ Dette har blitt tolket til at kvinner ikke har hatt adgang, eller at en opererte med ulike åpningstider for kvinner og menn. Men det er heller ikke urimelig å se for seg at Sentralbadet i Pompeii kan ha vært et uttrykk for den nye trenden som gjorde seg gjeldene i tidlig keisertid, nemlig felles bading på tvers av kjønn.¹³¹

¹²⁸ Yegül, *Baths and Bathing*. s.57

¹²⁹ Yegül, *Baths and Bathing*. s.61, 63 og 65

¹³⁰ Yegül, *Baths and Bathing*. s.57

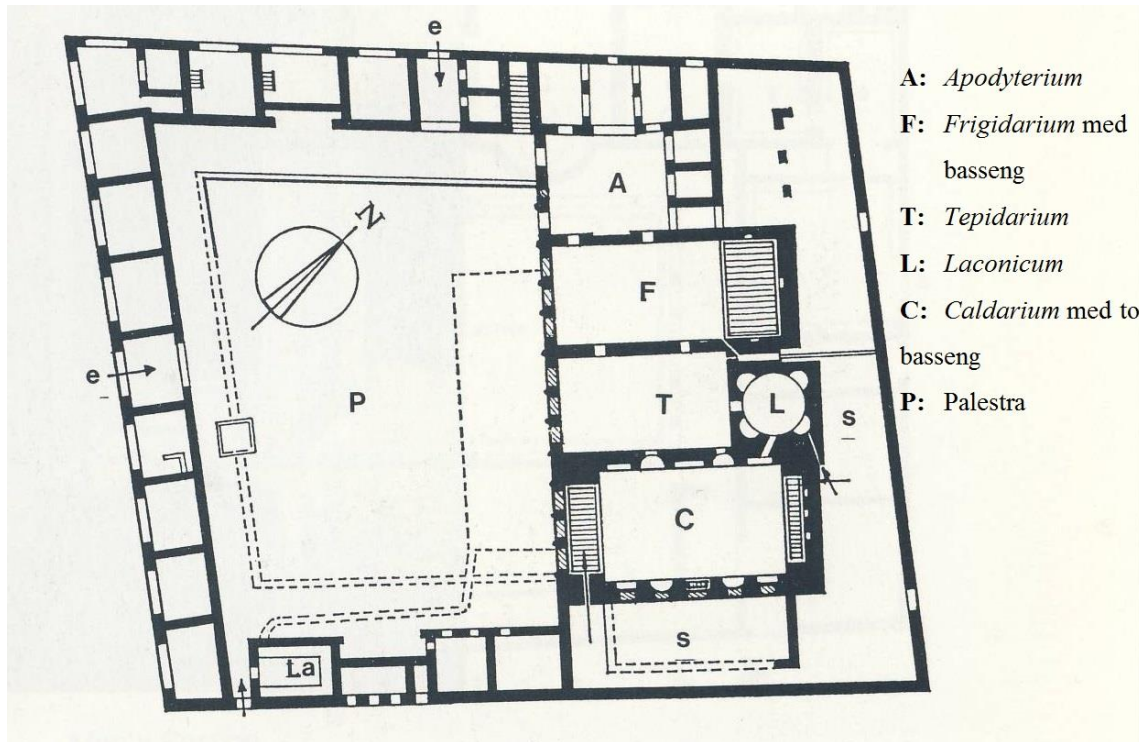
¹³¹ Beard, *Pompeii*. s.246; Ward, "Women in Roman Baths". s.131-139; Se videre diskusjon i kapittel 4.2

Figur 2: Forumbadet i Pompeii (Omarbeida etter Yegül 1992)

Bassenga på bada i Pompeii er ikke av enorme proposjoner, slik som på termene i Roma, men de er heller ikke av individuell størrelse. For mitt formål er det også viktig å merke seg at romma på bada i Pompeii ikke inneholdt flere små basseng, slik tilfellet ofte var på de seinantikke bada. Her finner vi ett, eller kanskje to, basseng til felles bruk per rom.¹³²

¹³² Yegül, *Baths and Bathing*. s.61, 63 og 65

Figur 3: Sentralbadet i Pompeii (Omarbeida etter Yegül 1992)

Seinantikke bad fra Antiokia

Fra småbyen Pompeii skal vi flytte oss lenger øst og noen århundrer fram i tid, til Antiokia. Dette hadde vært en av de viktigste byene i den hellenistiske verden, og hadde fått fornyet viktighet som en av seinantikkens mange regionale metropoler. Her har arkeologer avdekket seks bad, men skriftlige kilder forteller om langt flere.¹³³ Skal vi tru Polybios fantes det romerskinnspererte bad i Antiokia allerede tidlig i det annet århundre fvt., altså i hellenistisk tid.¹³⁴ Skriftlige kilder forteller om mange bad fra tidlig keisertid, men de som er avdekket arkeologisk er fra 200 og 300-tallet.¹³⁵ I sitt verk *Misopogon* sier den hedenske keiser Julian (regjerte 361-363) om antiokerne at: «Rather than righteousness you prefer changes of raiment and warm baths and beds.»¹³⁶ Antiokia var med andre ord en badeby, til glede for mange, til irritasjon for noen.

¹³³ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 146-148

¹³⁴ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 146

¹³⁵ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 147-149; Nielsen, *Thermae et Balnea – Catalogue*. s.45 og 46

¹³⁶ Julian, *Misopogon*, 342C.

Imotsetning til bada i Pompeii, var ingen av de bevarte bada fra Antiokia tilknyttet en palestra. Idrett var noe av det de asketisk orienterte kristne, retta hardest kritikk mot.¹³⁷ Det er imidlertid interessant å merke seg at også de antiokiske bada fra 200-tallet, altså før den kristne motstanden mot idrett fikk ordentlig gjennomslag, også mangla palestra.¹³⁸ Her bør det bemerkes at bad C (fra 200-tallet) lå vegg i vegg med et treningsområde.¹³⁹ Dette kunne fint fylt rollen som palestra, slik jeg ser det.

Bad C er det største og rikest utstyrte badet av de som er avdekket arkeologisk i Antiokia. Fikret Yegül kaller det til og med en «imperial type».¹⁴⁰ Alle de andre bada en har funnet bygningsrester etter i denne byen, er små.¹⁴¹ Badet er datert til 200-tallet, men de seineste spora etter restaurering er datert til midten av 300-tallet.¹⁴² Badet består av omtrent 20 rom, fordelt på det vi kan kalle tre hovedseksjoner: Et frigidarium med inngangsparti fra gatenivå, ei gruppe oppvarma rom i midten og til slutt ei gruppe rom med flere små oppvarma basseng som utgjør badets caldarium. På frigidariet finner vi et eneste basseng av omtrent samme størrelse som de kalde bassenga på bada i Pompeii. Dette er altså stort nok til at mange personer kunne bruke det samtidig. På caldariet derimot, er situasjonen annerledes. Her finner vi hele åtte små oppvarma basseng. Disse er, om ikke nødvendigvis av individuell størrelse, betraktelig mindre enn de oppvarma bassenga på bada i Pompeii.¹⁴³

---

¹³⁷ Lim, "Christianization, Secularization, Public Life". s. 500

¹³⁸ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 146

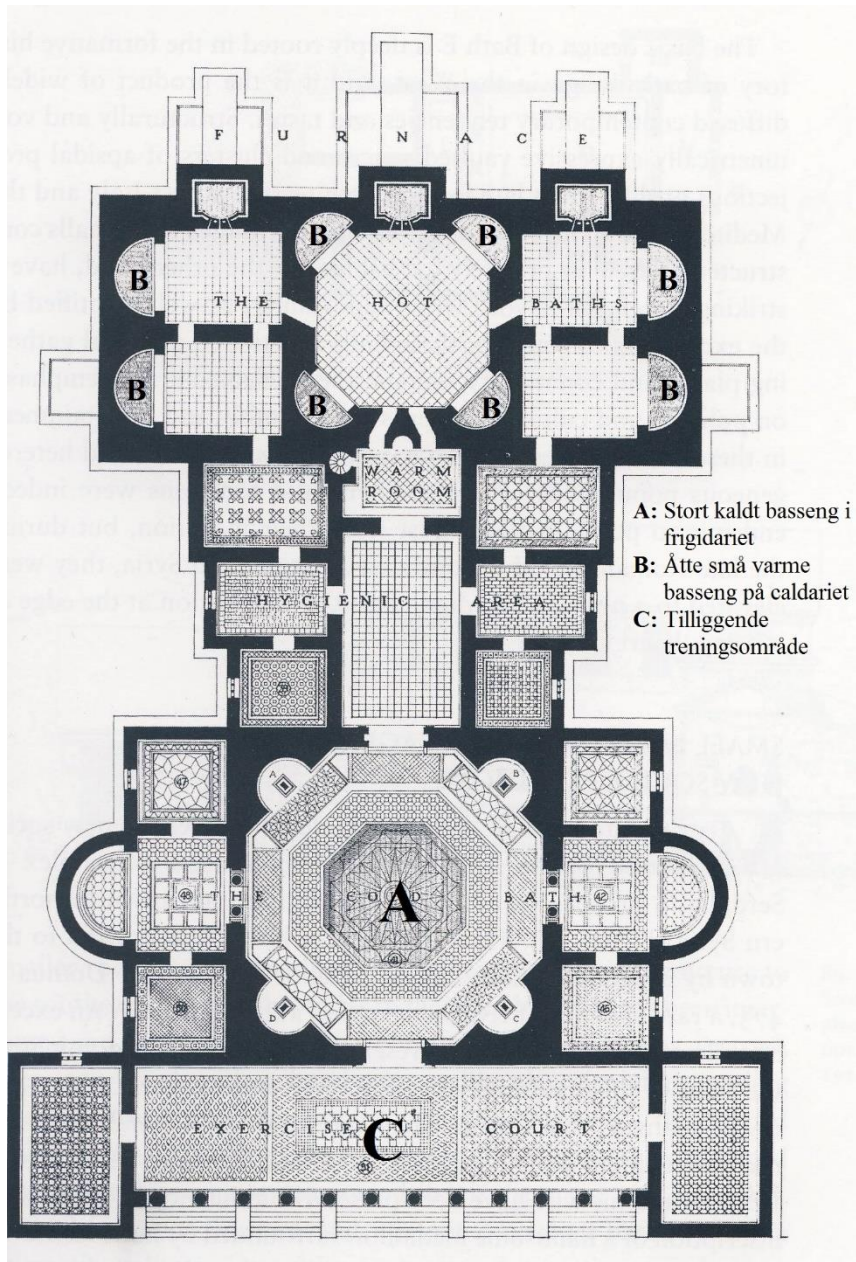
¹³⁹ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 150

¹⁴⁰ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 150

¹⁴¹ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 189

¹⁴² Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 150

¹⁴³ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 150; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 189-191

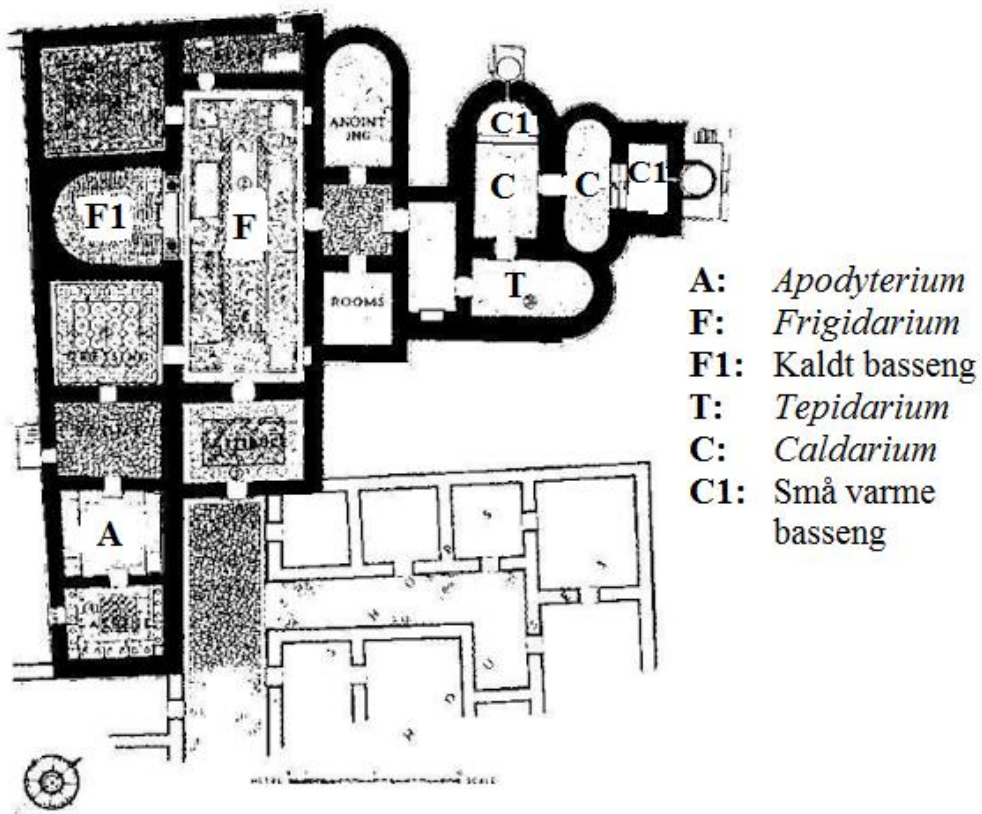
Figur 4: Bad C i Antiochia (Omarbeida etter Yegül 2010)

Bad E (datert til starten av 300-tallet) og Bad A (datert til siste halvdel av 300-tallet) skiller seg fra Bad C på flere måter.¹⁴⁴ For det første er de betydelig mindre. De er begge sammensatt av flere små rom, men frigidariet er noe større enn de andre. Arkeologer har tolket at frigidariet på disse og andre seinantikke bad fra Syria har utvikla seg til å bli «sosialiseringshaller», hvor lokalsamfunnet har møttes for en rekke andre aktiviteter enn bading.¹⁴⁵ Men vi finner fortsatt

¹⁴⁴ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; *Thermae et Balnea - Catalogue*. s. 45-46

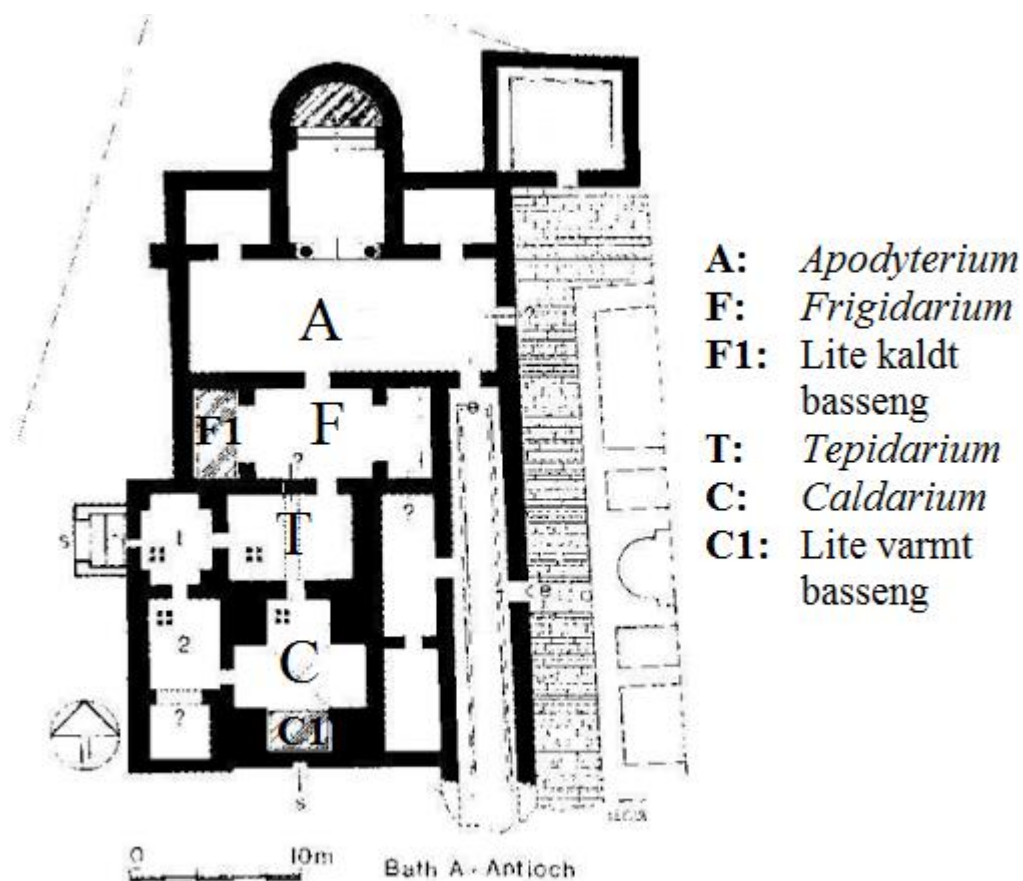
¹⁴⁵ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 190-192

et kaldt basseng i frigidariet på Bad E og A. Disse er større enn de andre bassenga, men betydelig mindre enn det kalde bassenget på Bad C. Ellers finner vi små oppvarma rom, noen med små oppvarma basseng.¹⁴⁶ Disse er vesentlig mindre enn de varme bassenga på de klassiske romerske bada, for eksempel i Pompeii. Fra seinere tider finner vi imidlertid bad med enda mindre basseng.

Figur 5: Bad E i Antiochia (Omarbeida etter Yegül 2000)

¹⁴⁶ Yegül, "Baths and Bathing in Roman Antioch". s. 150-151

Figur 6: Bad A i Antiokia (Omarbeida etter Yegül 2000)

Et enda seinere bad fra Korint

I Panayiafeltet, sørøst for det romerske forumet i Korint, har arkeologer avdekket restene av et seint badeanlegg.¹⁴⁷ Dette var altså, i likhet med bada fra både Pompeii og Antiokia, et bad sentralt plassert i en urban kontekst. Ved hjelp av keramikfunn, har en lyktes å datere dette badet til en gang i løpet av 400-tallet, eller muligens så seint som begynnelsen av 500-tallet.¹⁴⁸ Naturligvis kunne en ønske seg en mer presis datering, men for mitt formål kan det uansett ikke være tvil om at dette bør klassifiseres som et seint romersk bad. Badet er av beskjeden størrelse og består av fire klart inndelte rom; et inngangsparti (muligens et apodyterium), et frigidarium, et tepidarium, og et caldarium.¹⁴⁹ I likhet med bada i Antiokia er heller ikke dette badet utstyrt med palestra.

¹⁴⁷ Sanders, "A late Roman Bath at Corinth". s.441-480

¹⁴⁸ Sanders, "A late roman bath at Corinth". s.458-459

¹⁴⁹ Sanders, "A late roman bath at Corinth". s.445

Inngangspartiet er interresant nok det klart største rommet (7,3 x 5,7 meter). Dette rommet er svært dårlig bevart, og det er derfor vanskelig å si noe særlig om hvilke fasiliteter og funksjoner det har fylt. Tatt i betraktning rommets størrelse er det likevel logisk å se for seg at det må ha fungert som noe mer enn bare et inngangsparti.¹⁵⁰ Det mest nærliggende er å tenke dette som et omkleddningsrom (apodyterium). Vi kan også se for oss at dette rommet har fungert som en sosial møteplass, i fraværet av større fellesarealer andre steder på badet.

Fra dette inngangspartiet kunne en gå videre inn i frigidariet. Dette var et lite rektangulært rom (5,8 x 2,4 meter) med to små kalde basseng, et i hver ende av rommet. Med sine 1,4 meter i diameter og 73 cm dybde var bassenga i frigidariet neppe ment til mer enn en person av gangen.¹⁵¹ Som vi har sett på eksemplene fra Antiokia, var de uoppvarma bassenga fortsatt av en viss størrelse på flere seinantikke bad, sjøl om de oppvarma fasilitetene hadde blitt små. På Panayia-badet i Korint kan det se ut til at de siste mulighetene for fellesbading hadde forsvunnet.

Herfra kunne en gå videre inn i det lille tepidariet (3,5 x 2,1 meter). Dette rommet var oppvarma av badets hypocaust-system, men inneholdt ikke noe basseng.¹⁵² Herfra kunne en gå videre inn i Caldariet, et knøttlite rom på 2,5 m², med tilgang til tre små oppvarma basseng. To av dem har et areal på 103 x 82 cm og en dybde på ca. 60 cm. Det tredje er noe større, med et areal på 110 x 90 cm. Dette ene bassenget var dessuten utstyrt med en *testudo* (Latin: «Skilpadde», dvs. en metallsylinder stikkende ut fra bassenget som ga vannet mer direkte kontakt med den varme luften fra hypocaust-systemet.), og holdt derfor antageligvis en høyere temperatur enn de to andre.¹⁵³ Alle de tre oppvarma bassenga var altså noe mindre enn de uoppvarma, og kunne heller ikke romme mer enn en badegjest om gangen.

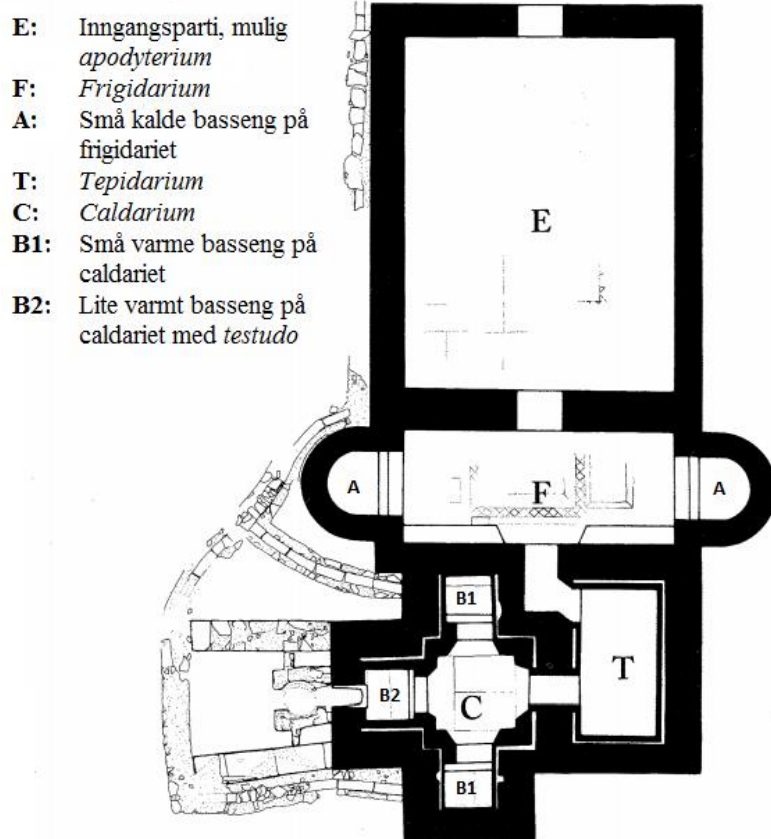
---

¹⁵⁰ Sanders, "A late roman bath at Corinth". s.445-448

¹⁵¹ Sanders, "A late roman bath at Corinth". s.448-449

¹⁵² Sanders, "A late roman bath at Corinth". s.449-452

¹⁵³ Sanders, "A late roman bath at Corinth". s.454-455

Figur 7: Panayia-badet i Korint (Omarbeida etter Sanders 1999)

2.5 Konklusjon

Av årsaker jeg drøfter i de to neste kapitlene i denne oppgava, ser vi en tendens til at bassenga på de romerske bada krympa i løpet av seinantikken. Dette kan ses som en gradvis utvikling over lang tid. Jeg vil allikevel si at de aller første spora etter denne tendensen fra 100-tallet er såpass begrensa, både geografisk og i forhold til hvor små forskjellene er til tidligere bad, at det blir feil å plassere starten av denne utviklinga så tidlig. Denne utviklinga blir noe synligere og i større geografisk omfang på 200-tallet, men jeg mener allikevel vi må opp på 300-tallet før dette kan kalles en omfattende tendens. Denne utviklinga blir så mer og mer synlig og omfattende i løpet av 400 og 500-tallet. Jeg mener derfor vi bør se dette fenomenet både som

en langsom utvikling fra ca. 200 til ca. 550 evt., men samtidig som et brudd, da dette fenomenet først blei virkelig omfattende på 300-tallet. Denne utviklinga begynte med at de varme bassenga krympa på 200- og særlig 300-tallet. I løpet av 400-tallet fulgte de kalde bassenga etter, noe som resulterte i bad med basseng av utelukkende individuell størrelse. Her er Panayia-badet fra Korint et godt eksempel på at denne utviklinga er «fullført». Dette var en tendens som starta i det østlige middelhavsområdet, og som i løpet av seinantikken best kan følges her, da den offentlige badekulturen i stor grad forsvant i vest i løpet av 400-tallet.

Når dette var ei utvikling som foregikk gradvis over så lang tid, hører den slik jeg ser det hjemme i Braudels midterste tidsrytme, altså sosial og økonomisk tid. Naturlig nok var det ingen individer som opplevde hele denne utviklinga, og kanskje blir det nærliggende å se for seg at dette var et resultat av upersonlige krefter og prosesser som sakte men sikkert presset denne utviklinga gjennom over en periode på ca. 300 år. Det er imidlertid ikke så enkelt å slå dette sikkert fast, da denne utviklinga ikke er helt gradvis. Da det kan se ut til at denne utviklinga gjorde et markant rykk framover innafor en kortere tidshorisont på slutten av 300-tallet, kan det åpne for at denne utviklinga kanskje også blei drevet framover av bevisste og handlende aktører.

3 Økonomiske og ressursmessige forklaringer

3.1 Innledning

I dette kapitlet drøfter jeg hvorvidt økonomiske og ressursmessige forklaringer kan ha vært sentrale for overgangen til mindre basseng på de romerske bada. Jeg starter med å si noe om de hovedtrekk ved den økonomiske utviklinga i perioden jeg mener kan ha påvirka romersk badekultur. Deretter ser jeg dette i lys av hvor mange bad som blei bygd, ombygd og/eller utbygd i ulike århundrer. Til slutt tar jeg for meg hvordan endringer i tilgang på ressurser, henholdsvis vann og tømmer, kan ha vært avgjørende. Jeg har valgt å se nærmere på akkurat disse to ressursene fordi de var helt essensielle for å drive et bad, og fordi endringer i tilgangen på nettopp vann og brensel har vært løfta fram som mulige forklaringer på overgangen til mindre basseng på de romerske bada.¹⁵⁴

3.2 Økonomiske forklaringer

3.2.1 Hovedtrekk ved den økonomiske utviklinga i den romerske verden i perioden ca. 200-550 evt.

Den generelle økonomiske utviklinga i Romerriket danner bakteppet for diskusjonen om hvorvidt økonomiske årsaker var sentrale for endringer av romersk badekultur. Det er selvfølgelig utfordrende å si noe generelt om den overordna økonomiske utviklinga over så lang tid, og over et så stort område. Jeg syns også det er vanskelig å etablere direkte forbindelser mellom denne utviklinga og tendensen jeg drøfter. Her er det lettere å forholde seg til mer avgrensa tematikker som forfall av vannforsyningssystemet eller avskoging. Dersom for eksempel akveduktssystemet kollapsa, kan det være lett å se for seg en direkte kausalitet mellom dette og at bassenga måtte bygges mindre. Det er vanskelig å finne en like åpenbar og direkte forbindelse mellom dette og generell økonomisk nedgang.

---

¹⁵⁴ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 24 og 116; Wilson, "Raw materials and energy". s. 150; Yegül, *Baths and Bathing*, s. 461 (note 88)

Jeg mener allikevel at det er nødvendig å si noe om dette, da jeg ser det som sannsynlig at generell økonomisk nedgang kan ha gjort det ønskelig å bygge bad på en enklere og billigere måte. Særlig dersom den økonomiske utviklinga førte til en nedgang i offentlig byggevirksomhet, er dette sannsynlig. Dersom mindre ressurser blei brukt på å bygge for eksempel offentlige bad, er det nærliggende å se for seg at dette også førte til at bad fra denne perioden blei bygd på en mindre ressurskrevende måte. Store og ekstravagante bad måtte vike for små og beskjedne, i et samfunn med jamt over mindre ressurser og kapasitet.

Nesten enhver påstand om romersk økonomi vil være kontroversiell og gjenstand for debatt. Alle disse debattene er det ikke plass til i denne oppgava. Dette vil derfor være en overfladisk gjennomgang av de viktigste trekka jeg mener kan ha vært relevante for tendensen jeg drøfter, og jeg vil garantert komme med påstander noen vil være djupt uenige i.

Allikevel er det kanskje få som er uenige i at 200-tallet var ei tøff tid for Romerriket, både politisk, militært og økonomisk. Fra slutten av det andre til starten av det fjerde århundret opplevde Romerriket økt grensepress og invasjoner fra germanerne i nord og perserne i øst. Under perioden som har fått navnet soldatkeisertida (235-284 evt.), opplevde Romerriket ulike former for politisk fragmentering i form av utbryterstater og et virvar av motkeisere og usurpatorer som stadig lå i borgerkrig med hverandre.¹⁵⁵ Dette var en periode hvor de sivile sidene ved det romerske samfunnet måtte vike for økende militarisering.¹⁵⁶ Et resultat av alt dette var naturlig nok at de militære utgiftene skjøt i været.¹⁵⁷ For å betale de stadig økende militære utgiftene blei det slått større og større mengder mynt, med stadig lavere innhold av edelt metall. Dette resulterte i en galopperende inflasjon, med påfølgende økonomisk tilbakegang.¹⁵⁸ Noen mener Romerriket var på randen av kollaps i denne perioden, andre mener dette er overdrevet.¹⁵⁹ Uansett er det rimelig å si at den romerske verden totalt sett blei fattigere, og at store mengder ressurser blei kanalisert over til militære formål pga. disse utviklingstrekk. Det er i lys av denne forskyvinga av ressurser til finansiering av hærer og krigføring jeg mener vi kan tolke en nedgang i bygging av bad på 200-tallet.

---

¹⁵⁵ Corbier, "Coinage, society and economy". s.393; Potter, "The Transformation of the Empire". s.153-173

¹⁵⁶ Cameron, *The later Roman Empire*. s. 4-5

¹⁵⁷ Corbier, "Coinage, society and economy". s. 394

¹⁵⁸ Corbier, "Coinage, society and economy". s. 425-428; Von Reden, "Money and Finance", s. 271-272

¹⁵⁹ Cameron, *The later Roman Empire*. s.3; Corbier, "Coinage, society and economy". s. 393

Den politiske situasjonen blei i stor grad stabilisert under Diokletians og Konstantins reformer, og mange vil si at 300-tallet var en restitusjonstid for Romerriket.¹⁶⁰ Viktige hovedtrekk ved disse reformene var omfattende byråkratisering og mer sentralstyring av flere sider ved samfunnet.¹⁶¹ Dette blei finansiert av et mye høyere skattetrykk enn tidligere, og dette høye skattetrykket blei opprettholdt gjennom hele seinantikken, i de østlige provinsene også etter Vest-Romerrikets fall.¹⁶² Sjøl om den politiske og militære situasjonen blei stabilisert i forhold til det foregående århundret, blei ikke samfunnet demilitarisert av den grunn. Store deler av de økte skatteinntektene gikk med til å opprettholde en mye større stående romersk hær enn i tidlig keisertid.¹⁶³ Det er umulig å slå fast nøyaktig hvor stor den romerske hæren blei i denne perioden. Anslaga varierer mellom ca. 400 000 og 650 000 soldater ved utgangen av 300-tallet.¹⁶⁴ I tillegg til det økte antallet tropper, er det også et viktig poeng at store deler av hæren i denne perioden blei mer mobil enn tidligere, hvilket gjorde den enda dyrere å drifte.¹⁶⁵

I tidlig keisertid hadde et viktig kjennetegn ved de romerske byene vært overklassens *euergetisme*, det vil si givervilje overfor sin egen by. Gjennom å finansiere offentlige bygninger eller betale for festivaler og lignende fikk lokale patroner (oftest *curiales*, medlemmer av det lokale byrådet; *curia*) markert sine posisjoner i lokalsamfunnet.¹⁶⁶ Dette gjaldt blant annet bygging av offentlige bad, som var et ynda formål for lokale stormenns euergetisme.¹⁶⁷ Ved inngangen til 300-tallet blei dette i teorien frivillighetsbaserte donasjonssystemet omgjort til fast og tvungen skatt. Viljen til å donere til fellesskapet sank, og en av motivasjonene for å gjøre dette blei også borte da en plass i byrådet blei pålagt og arvelig, og ikke noe en måtte skaffe seg ved å blidgjøre lokalsamfunnet ved donasjoner.¹⁶⁸ Chris Wickham sier at i et samfunn med økende grad av sentralstyring og stadig tyngre skattebyrder og plikter, mista de lokale byråda sakte, men sikkert makt og status. Dette blei ifølge han ytterligere forsterka av at andre karriereveier blei mer lovende; i første omgang det statlige byråkratiet, enten det sivile eller militære, og seinere i økende grad det kirkelige hierarkiet.¹⁶⁹ Disse endringene i relasjonen

---

¹⁶⁰ Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 34-45; Cameron, *The later Roman Empire*. s.3; Elton, "The Transformation of Government". s. 193

¹⁶¹ Cameron, *The later Roman Empire*. s.39-41; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 62-63

¹⁶² Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 25; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 62-66

¹⁶³ Cameron, *The later Roman Empire*. s. 113

¹⁶⁴ Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 73

¹⁶⁵ Pollard, "The Roman Army". s. 226

¹⁶⁶ Fagan, "Leisure". s.370-371; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 167-168 og 596

¹⁶⁷ Fagan, "Leisure". s.383

¹⁶⁸ Cameron, *The later Roman Empire*. s. 45; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 596-597

¹⁶⁹ Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 597

mellom lokale patroner og deres respektive byer tolkes gjerne som den viktigste årsaken til nedgangen for euergetismen, og med det også nedgangen i bygging av offentlige bad.¹⁷⁰ Nedgangen av euergetismen fra 300-tallet og framover er altså ikke nødvendigvis et spørsmål om økonomisk nedgang, men bør kanskje heller ses som en endring av den lokale overklassens sosiale og økonomiske adferd.

Ved overgangen til 400-tallet gikk Romerriket inn i ei ny turbulent tid. Debatten om årsakene til det vestlige Romerrikets fall er kompleks og full av ulike motstridende posisjoner. Viktigere i denne sammenhengen er konsekvensene av omveltningene i denne perioden, en kanskje like kompleks debatt. Ingen har vel gått lengre enn Bryan Ward-Perkins i å skildre det vestlige Romerrikets fall som en total kollaps. Han bruker arkeologisk materiale til å underbygge kontrasten mellom et avansert og økonomisk velutvikla samfunn i romersk keisertid (også så seint som på 300-tallet), og et samfunn med nærmest fravær av kompleksitet i tidlig middelalder.¹⁷¹ Ward-Perkins syn er omstridt, og andre historikere vil peke på større grad av kontinuitet, og er ikke enige i at det vestlige Romerrikets fall var like dramatisk.¹⁷² Allikevel er det rimelig å si at det vestlige Romerrikets fall i løpet av 400-tallet er årsaken til at en etter dette ikke finner en offentlig badekultur i stor skala i de vestlige provinsene.¹⁷³

Det østlige Romerriket overlevde 400-tallets omveltninger, men hvordan blei situasjonen her prega av denne turbulente perioden? Sjøl om barbarenes invasjonjer i langt større grad ramma de vestlige provinsene, måtte de militære utgiftene også økes i øst.¹⁷⁴ Her vil jeg blant annet trekke fram de Theodosiske murene, et enormt festningsanlegg rundt Konstantinopel, som la beslag på store ressurser.¹⁷⁵ I tillegg brukte det østlige Romerriket store summer på å bestikke barbarene, slik at de ikke skulle plyndre i deres områder.¹⁷⁶ Det er logisk å se for seg at disse utgiftene gikk på bekostning av annen offentlig byggevirkosomhet, deriblant bad. Når det er sagt, er det mye som tyder på at det østlige middelhavsområdet klarte seg bra i dette århundret. For eksempel ser vi tydelige tegn på befolkningsvekst her, hvilket er en skarp kontrast til utviklinga i vest.¹⁷⁷ I de vestlige provinsene forsvant mange byer, og enda flere opplevde

---

¹⁷⁰ Yegül, *Baths and Bathing*. s. 321

¹⁷¹ Ward-Perkins, *The fall of Rome*. s. 87-183

¹⁷² Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 115-135

¹⁷³ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 213

¹⁷⁴ Ward-Perkins, *The fall of Rome*. s. 58-62

¹⁷⁵ Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 137; Ward-Perkins, *The fall of Rome*. s.59

¹⁷⁶ Brown, *The World of Late Antiquity*. s. 140; Cameron, *The later Roman Empire*. s. 116-117; Ward-Perkins, *The fall of Rome*. s.59

¹⁷⁷ Cameron, *The later Roman Empire*. s. 114; Loseby, "Post-Roman Economies". s. 345-346

befolkningsnedgang og/eller nedgang av sentral organisering i kjølvannet av det vestlige Romerrikets fall.¹⁷⁸ Dette var ikke tilfellet i øst, hvor en stort sett kan spore kontinuitet, og i noen tilfeller vekst i byene på 400 og 500-tallet.¹⁷⁹ Det er altså ikke mulig å knytte endringer i den offentlige badekulturen i denne perioden til et urbant forfall i det østlige middelhavsområdet.

3.2.2 Antall bad i det østlige middelhavsområdet bygd i ulike århundrer

En relativt håndfast måte å drøfte hvordan den generelle økonomiske utviklinga og nedgangen i offentlig byggevirkosomhet påverka de romerske badene, kan være å se på bygginga av bad over tid. I *Tabell 1* har jeg inkludert alle bad fra det østlige middelhavsområdet fra de seks første århundrene av vår tidsregning som står lista opp i Inge Nielsens *Thermae et Balnea, Catalogue*.¹⁸⁰ Som nevnt innledningsvis i kapittel 2 er det ikke mulig å bedrive nøyaktige kvantitative analyser av romerske bad. I Nielsens katalog finner vi de badene en kjente til da denne blei skrevet i 1990. Etter dette har levninger etter nye bad blitt oppdaget. Dette gjelder for eksempel Panayia-badet i Korint, som blei utgravd i 1995-1996.¹⁸¹ En må naturligvis også ta høyde for at mange bad ikke har etterlatt seg levninger, eller ikke har blitt oppdaga ennå. Allikevel vil jeg si at det er mange nok bad i denne katalogen til at det er mulig å danne seg noen tanker om tendenser og mønstre.

Jeg har valgt å inkludere både bygging av nye bad, samt ombygging og/eller utbygging av allerede eksisterende bad, da dette også forteller om ressursbruken vis a vis offentlige bad. I tillegg til bad som er datert mer eller mindre sikkert i de ulike århundrene, har jeg valgt å ha med bad som er datert til ett av to århundrer. Bad med mer usikker datering enn dette har jeg utelatt. Her er det interessant å merke seg at antallet bad med usikker datering er mye høyere i seinantikken enn i tidlig keisertid. For eksempel er fem nye bad og to ombyggings- og/eller utbyggingsoperasjoner usikkert plassert til det femte eller sjette århundret. Til sammenligning finner vi kun et eneste bad som er datert til enten det første eller det andre århundret. Dette

---

¹⁷⁸ Erdkamp, "Urbanism". s. 262-263; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 635-674

¹⁷⁹ Erdkamp, "Urbanism". s. 262-263; Loseby, "Post-Roman Economies". s.334; Wickham, *Framing the Early Middle Ages*. s. 609-635

¹⁸⁰ Nielsen, *Thermae et Balnea, Catalogue*. s.32-47

¹⁸¹ Sanders, "A late roman bath at Corinth". s.441

forteller oss at kildesituasjonen for min periode er nokså usikker, og at en må være forsiktig med å trekke for bastante konklusjoner ut av en slik tabell.

Det er flere grunner til at bygningsrester kan være en usikker kildegruppe når det kommer til seinantikken. For det første har arkeologiens fremste mål i perioder vært å identifisere og grave fram restene etter de klassiske greske eller romerske fasene. Med dette målet for øye har en faktisk flere steder rett og slett fjerna lag av bygningsrester fra perioder en har vært lite interessert i, for eksempel seinantikken og tidlig middelalder.¹⁸² Dette har naturligvis gjort at utvalget av seinantikke bygningsrester ofte er smalere enn fra tidligere perioder av antikken. Når det gjelder bygninger fra tidlig keisertid, har arkeologer ofte flere sikre tegn å gå etter når disse skal dateres, for eksempel stempel på teglstein eller hvilke byggeteknikker som er brukt.¹⁸³ Dette er i langt mindre grad tilfellet for seinantikken, hvilket er en viktig årsak til at så mange bygg fra denne perioden har usikker datering.¹⁸⁴ Datering av seinantikke bygninger kan også forvanskes av denne periodens hyppige gjenbruk av materiale fra eldre bygninger, såkalt *spolia*.¹⁸⁵ Dessuten er det et markant fall i antall innskrifter fra 400-tallet og framover, hvilket ofte gjør det vanskeligere å datere bygninger.¹⁸⁶

Tabellen sier ingen ting om størrelsen på de ulike bada, men som sagt er det en klar tendens i perioden jeg drøfter til at bada blei mindre. Når det er sagt, kan jo antallet bygde bad i seg sjøl også fortelle mye om for eksempel nedgangen i offentlig byggevirksomhet.

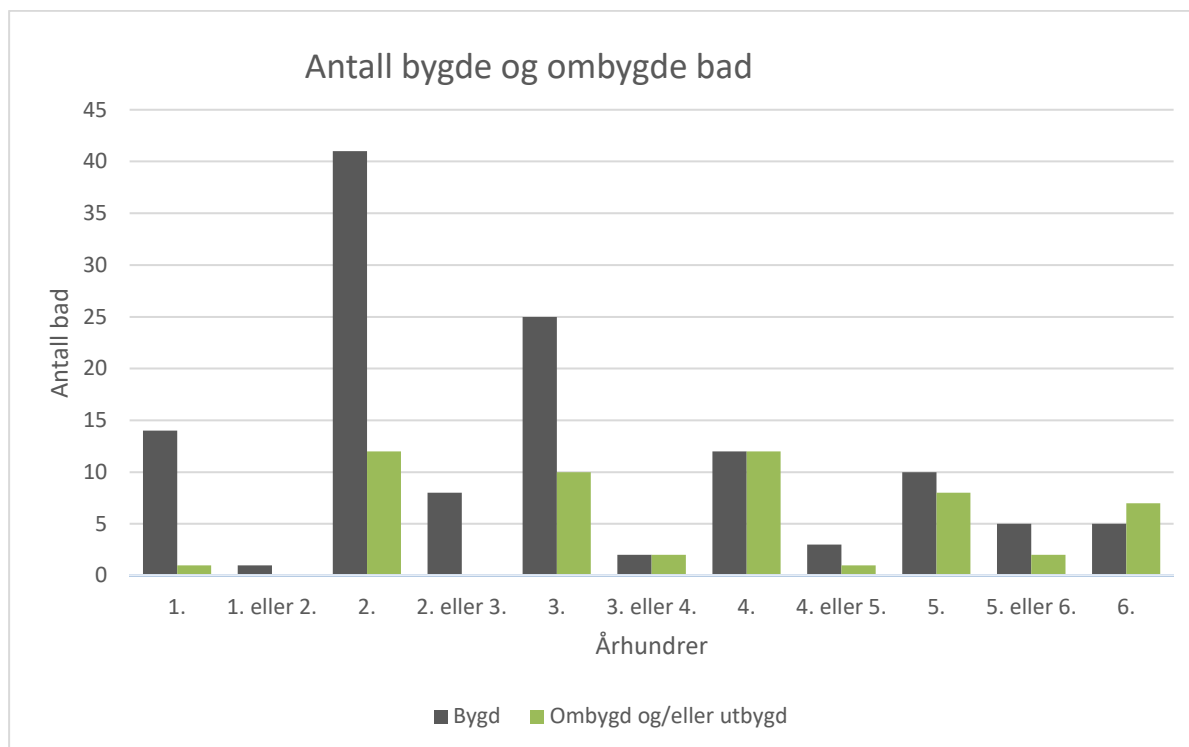
¹⁸² Brandt, "Archaeological record". s. 157 og 159

¹⁸³ Lancaster og Ulrich, "Materials and Techniques". s. 157-192; Østby, "Klassisk arkeologi". s. 217

¹⁸⁴ Lavan, *Late Antique Archaeology*. s. 18-20

¹⁸⁵ Ibid

¹⁸⁶ Trout, "Inscribing identity". s. 172

Tabell 1: Tabellen viser antall nye bad bygde eller eldre bad som blei ombygde og/eller utbygde i det østlige middelhavsområdet i de seks første århundrene av vår tidsregning. Her har jeg også tatt med bad som ikke har blitt datert mer nøyaktig enn første eller andre århundre, andre eller tredje, osv. Antall og dateringer er henta fra Inge Nielsens *Thermae et Balnea, Catalogue*.

Det første som slår en når en leser denne tabellen er hvordan det andre århundret (med sine 41 sikkert daterte bad) troner over de andre, i hvert fall når det kommer til antallet nybygde bad. Etter dette blei det bygde færre og færre, med kun 5 bad sikkert datert til det sjette århundret. Dette passer godt overens med hva vi veit om nedgangen i offentlig byggevirksomhet i seinantikken. Dersom nedgangen i antall bad skyldtes øvrig økonomisk nedgang, er det heller ikke fjernt å se for seg at denne resulterte i at bada også blei bygde på en enklere og billigere måte. I så fall er det etter min mening logisk å se for seg at den generelle økonomisk nedgangen og nedgangen i euergetismen i seinantikken hadde direkte innvirkning på tendensen jeg drøfter.

Det er verdt å merke seg at nedgangen i antall nye bad er like drastisk fra det tredje til det fjerde århundret, som fra det andre til det tredje. Dette til tross for at 200-tallet som sagt var et politisk, militært og økonomisk mye mer ustabil århundre enn 300-tallet. I så fall er det mulig å se for seg at endringer i den lokale overklassens økonomiske adferd, altså nedgangen i euergetismen, har vært like sentral for nedgangen i offentlig byggevirksomhet som rein økonomisk nedgang.

Her er det imidlertid flere ting en bør merke seg. For det første blei det ikke bygde så reint få bad i det tredje århundret; 25 bad er sikkert datert til dette århundret, åtte stk. enten i det andre eller tredje, og to stk. i det tredje eller fjerde. Dette er vesentlig færre enn i det foregående

århundret, men kan på ingen måte sees på som et totalt bortfall av byggevirksomhet. Når så mange bad blei bygd i det andre og tredje århundret, trenger ikke nedgangen i nye bad i de påfølgende århundrene utelukkende fortelle oss om økonomisk nedgang. Veldig mange av bada fra det andre og det tredje århundret fortsatte å være operative i de påfølgende århundrene¹⁸⁷, og en kan også se for seg at etterspørselen var metta. Når så mange bad allerede var bygd, kunne en bare vedlikeholde disse uten at en trengte å bygge så mange nye. Denne tilnærminga passer også overens med antallet bad som blei bygd om eller bygd ut. Om antallet nye bad var jevnt synkende fra det andre til det sjette århundret, er det interessant å merke seg at vi har dokumentert like mange ombyggings – og/eller utbyggingsoperasjoner i det fjerde århundret som i det andre (12 i begge), men enda flere dersom vi tar høyde for de med usikker datering. Proporsjonalt var ombyggings- og/eller utbyggingsgraden høyere i forhold til antallet nybygde bad i det fjerde, femte og sjette århundret enn i tida før. Dette kan tolkes som at en på grunn av økonomisk nedgang ikke var i stand til å bygge nye bad og heller vedlikeholdt de gamle. En annen tilnærming er som sagt at det var nok av bad som det var, og at det var mer fornuftig å vedlikeholde og ombygge disse enn å bygge nye. Kanskje bør vi se for oss en kombinasjon av disse to tilnærmingene. Jeg vil allikevel si at den store tendensen er rimelig klar; Det blei bygd færre og færre bad per århundre i løpet av perioden jeg ser på, og dette bør ses som en nedgang i offentlig byggevirksomhet.

Her bør det nevnes at flere av de ombyggingene av bad som fant sted i det femte og det sjette århundret er i tråd med tendensen jeg drøfter. På mange bad blei store fellesbasseng delt opp i mindre basseng. Andre bad blei ombygd til doble badeanlegg, noe som gjerne blir tolka som at kjønnssegregeringa på badene hadde kommet tilbake.¹⁸⁸

3.3 Ressursmessige årsaker

I det følgende diskuterer jeg hvordan eventuelle endringer i tilgangen på viktige ressurser kan ha vært sentrale pådrivere for overgangen til mindre basseng på de romerske bada. De romerske bada var avhengige av et bredt utvalg av ressurser; bygningsmaterialer, arbeidskraft osv. Jeg har valgt å fokusere på de ressursene moderne forskere har trukket fram som mulige forklaringer, og som jeg finner sannsynlige at kan ha spilt ei rolle for min problemstilling; vann og tømmer. Jeg har satt av langt mere plass til diskusjonen rundt avskoging enn vannforsyning.

---

¹⁸⁷ Nielsen, *Thermae et Balnea, Catalogue*. s.32-47

¹⁸⁸ Se kapittel 2.4.1

Det er to grunner til det. For det første konkluderer jeg raskt med at jeg ikke tror dårligere tilgang på vann har vært en viktig årsak til overgangen til mindre basseng. For det andre mener jeg kildegrunnlaget til avskoging er mer komplekst og mye vanskeligere å tolke, og jeg har derfor måttet sette av mer plass til å drøfte dette.

3.3.1 Vannforsyning

Ei enkel og grei forklaring på tendensen jeg undersøker, kan være at dette handla om et behov for å begrense bruken av vann. Romerne hadde i løpet av sin storhetstid bygd ut et omfattende og sofistikert vannforsyningssystem, med akveduktene som de mest ikoniske representantene. Dette hadde muliggjort et vannforbruk i stor skala, hvor særlig de keiserlige termene i Roma kan trekkes fram, med sine enorme basseng og spektakulære vannshow.¹⁸⁹ Dette vannforsyningssystemet forfalt i det vestlige Romerriket i løpet av seinantikken. Når goterne kutta over akveduktene som forsynte Roma i 537 evt., betydde det umiddelbart kroken på døra for de elleve keiserlige termene og mange andre bad i denne byen.¹⁹⁰ Mens noen akvedukter blei ødelagt av barbarene, forfalt desto flere som et resultat av at en ikke lenger var i stand til å vedlikeholde og drifte dem.¹⁹¹ Det er logisk å se for seg at dette stimulerte til bygging av mindre basseng og kar, rett og slett for å spare vann. Dette er en av forklaringene Inge Nielsen tillegger mest tyngde:

A simpler explanation is that it was due to a shortage of water, as the aqueducts gradually became defunct and the towns became smaller and poorer. Moreover, the late baths were often located outside the town, where there were no aqueducts.¹⁹²

Et annet sted er hun mer bastant, og sier rett og slett at «This is doubtless [sic.] the main reason why the baths, especially their pools, were reduced in size.»¹⁹³ Hun legger til at sia det nå hadde blitt vanskeligere å skifte vannet like ofte, kan det også ha vært hygienehensyn som lå bak installeringa av små badekar.¹⁹⁴ Fikret Yegül er litt mer åpen, og bygger ikke like mye argumentasjon rundt denne forklaringa. Han sier likevel at «This may be an indication of the necessity for conserving water».¹⁹⁵

---

¹⁸⁹ Stirling, "Art, Architecture, and Archaeology". s. 83-84

¹⁹⁰ Yegül, *Baths and bathing*. s.97

¹⁹¹ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 24

¹⁹² Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 116

¹⁹³ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 24

¹⁹⁴ Ibid

¹⁹⁵ Yegül, *Baths and Bathing*, s. 461 (note 88)

Nielsen trekker fram at mange av de seine bada lå utafor byen, hvor det ikke fantes akvedukter. Slik jeg ser det, er dette ikke nødvendigvis et sentralt poeng. De seinantikke bada jeg så nærmere på i kapittel 2, både de i Antiokia og Panayia-badet i Korint, var alle plassert i en sentral urban kontekst. På det sistnevnte badet var bassenga særdeles små, sjøl om det lå rett ved forumet, altså på ingen måte utafor byen. Dette utelukker selvfølgelig ikke at noen bad utafor byen blei bygd med små basseng på grunn av dårlig vannforsyning. Men som vi ser, kan ikke dette gi oss hele svaret, da dette også var tilfellet for bad i byen.

For å svare på om hvorvidt et forfall av vannforsyningssystemene var en viktig pådriver bak overgangen til mindre basseng, må vi først diskutere hvor mye vann et romersk bad trengte. Dette varierte naturligvis veldig fra bad til bad. Det har blitt estimert at Caracallas enorme termer la beslag på omtrent 1/24 av Romas daglige vannforbruk.¹⁹⁶ Det stillestående vannet, altså det som til enhver tid befant seg i bassengene, utgjorde omtrent 2000 m³. Dette var bare en liten del av dette badets totale vannkonsum. Størsteparten gikk med til rennende vann til fontener eller andre spektakulære vannoppvisninger.¹⁹⁷ Her foregikk det med andre ord en sløsing av vann i stor skala, sett fra et reint badenytteperspektiv. Dersom en bare skulle ha forsynt bassengene, hadde det altså ikke vært nødvendig med et så vanvittig vannforbruk. Dette var, i varierende grad, tilfellet på alle de store termene i Roma.¹⁹⁸

Slik var det naturligvis ikke på det store flertallet av romerske bad. Også en del mellomstore bad med et mer moderat vannforbruk blei forsynt fra akvedukter. Dette gjaldt for eksempel badene i Pompeii, som fikk sin akvedukt i 80 fvt. Før dette hadde disse badene klart seg ved hjelp av brønner, vannhjul og store sisterner.¹⁹⁹ Tusenvis av små og mellomstore bad over hele Romerriket klarte seg helt fint med forbausende små mengder vann. Det store flertallet av romerske bad blei aldri tilknyttet akveduktsystemet, sjøl etter at dette var godt utvikla og spredt over hele Romerriket. De fikk det vannet de trengte fra brønner og sisterner.²⁰⁰

Et annet sentralt poeng må være å se på når og hvor akveduktene forsvant. Akveduktens bortgang var i stor grad et vestlig fenomen, knyttet til det vestlige Romerrikets fall. Dette var ikke tilfellet i øst. Her forsvant akveduktsystemet på ingen måte i seinantikken. Gamle

---

¹⁹⁶ Yegül, *Baths and bathing*. s.116

¹⁹⁷ Yegül, *Baths and bathing*. s.115

¹⁹⁸ Yegül, *Baths and bathing*. s. 98

¹⁹⁹ Yegül, *Baths and bathing*. s.98

²⁰⁰ Yegül, *Baths and bathing*. s.97; *Bathing in the Roman World*. s.390

akvedukter blei vedlikeholdt og nye blei bygd.²⁰¹ Her vil jeg særlig trekke fram Valens akvedukt (Tyrkisk: *Bozdoğan Kemer*, et stort landemerke i dagens Istanbul), som forsynte Konstantinopel med vann fra fjella i Trakia. Tross navnet sitt, tyder arkeologiske undersøkelser på at konstruksjonen av denne starta i 357 evt., altså under Konstantius II. Deretter blei dette vannforsyningssystemet, både sjølve akvedukten og enorme vanndepoter inne i byen, utbygd i flere omganger fra siste halvdel av 300-tallet til første halvdel av 500-tallet.²⁰² Med sine 250 km var dette den klart største romerske akvedukten, omtrent 2,5 ganger så lang som de to nest lengste, som forsynte henholdsvis Kartago og Köln.²⁰³ På starten av 500-tallet hadde den sammenlagte kapasiteten til alle Konstantinopels sisterner og vanndepoter steget til mellom 800 og 900 000 m³, hvilket er en høyere kapasitet enn Roma noen gang hadde.²⁰⁴ Konstantinopel opplevde med andre ord ingen nedgang i tilgangen på vann i seinantikken, tvert imot. Her er det interessant at Kalenderhanebadet blei ombygd til et bad med små bassenger på slutten av 300-tallet, altså etter at tilgangen på vann hadde blitt vesentlig bedre i denne byen.²⁰⁵

Utbygging av vannforsyningssystemet i det østlige Romerriket i seinantikken var på ingen måte forbeholdt Konstantinopel. Av andre seinantikke østromerske akvedukter kan vi blant annet nevne akvedukten til Apamea i Syria (fra slutten av 400-tallet), akvedukten til Salamis på Kypros (som blei bygd på 300-tallet, og hvor en finner spor etter utbygginger fra 500- og 600-tallet.) og Selinus-akvedukten som forsynte Efesos (bygd på 500-tallet).²⁰⁶ Det er med andre ord ingen grunn til å forklare overgangen til mindre basseng på bad i det østlige middelhavsområdet med et forfall av vannforsyningssystemet, slik jeg ser det. Det er vanskeligere å konkludere like sikkert når det kommer til tilgangen på brensel.

3.3.2 Avskoging og tilgang på tømmer

I det følgende drøfter jeg hvorvidt avskoging og dårligere tilgang på tømmer kan ha vært en enten medvirkende eller grunnleggende årsak til overgangen fra felles til individuelle basseng. I likhet med vann, var brensel i form av tømmer en helt avgjørende ressurs for å drifte de romerske bada. Dersom tilgangen på tømmer blei dårligere, vil dette være ei enkel og god forklaring på at en begynte å bygge bad med mindre basseng, da disse krevde mindre brensel

---

²⁰¹ De Feo et al., "Historical and Technical Notes on Aqueducts". s. 2015

²⁰² Bono et al., "The water supply of Constantinople". s. 1327-1328

²⁰³ Bono et al., "The water supply of Constantinople". s. 1325-1326

²⁰⁴ Bono et al., "The water supply of Constantinople". s. 1332

²⁰⁵ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115

²⁰⁶ De Feo et al., "Historical and Technical Notes on Aqueducts". s. 2016

for å varmes opp. Inge Nielsen trekker dette fram som en av flere mulige faktorer.²⁰⁷ Fikret Yegül gjør det ikke.²⁰⁸ Han sier allikevel at:

Even with the slow burning of Roman bath furnaces, their constant wood consumption must have been prodigal. Although we have little or no knowledge of the extent of ancient forestation – and little desire to sensationalize and exaggerate the negative effects, as is commonly but unscientifically done – one suspects that the baths’ role in deforestation must have been substantial.²⁰⁹

Yegül postulerer her at badas store forbruk av tømmer kan ha bidratt til avskoging, men at dette ikke må overdrives. Spørsmålet i denne sammenhengen er uansett ikke hvorvidt forbruk av tømmer på bada bidro til avskoging, men hvorvidt avskoging var med å føre til endringer av bada.

Her kan det være greit å begynne med litt terminologi. Romerne skilte mellom *materia* (tømmer av høy kvalitet) og *lignum* (tømmer til brensel).²¹⁰ Ved til fyring av bad hørte naturlig nok til sistnevnte kategori. Til dette formålet trengtes det ikke tømmer av en spesiell kvalitet.²¹¹ Det kan også være greit å si noe om hvor mye tømmer som gikk med til oppvarming av de romerske bada. Andrew Wilson har beregna at dersom en skulle varme opp et basseng fra 12 til 40 grader (hvilket han mener er plausible temperaturer for henholdsvis det vannet de hadde tilgjengelig, og den badetemperaturen de ønska), krevde det 33,6 kg ved per kubikkmeter vann.²¹² Hvert eneste bad trengte altså hundrevis, noen tusenvis, av kilo ved hver eneste dag, dersom Wilsons’ beregninger er riktige. Med tanke på hvor mange bad som var i drift over så lang tid snakker vi om store mengder tømmer. Wilson sier at:

Deforestation as a result of this demand over several centuries is a real possibility, and the trend towards much smaller pools in Byzantine baths may have been driven by the cost and availability of firewood as much as or more than by limited water supply.²¹³

Jeg mener jeg har argumentert godt for at vannmangel med all sannsynlighet ikke var noe problem i det østlige Romerriket i denne perioden. Spørsmålet blir da om, når og i hvor stor grad Romerriket blei avskoga, og i hvor stor grad de mindre bassenga kan forklares på bakgrunn av dette, slik Wilson ser for seg.

---

²⁰⁷ Nielsen, *Thermae et Balnea*. S.116

²⁰⁸ Yegül, *Baths and Bathing*, s. 461

²⁰⁹ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 90

²¹⁰ Wilson, “Raw materials and energy”. s. 139

²¹¹ Wilson, “Raw materials and energy”. s. 149

²¹² Wilson, “Raw materials and energy”. s. 149-150

²¹³ Wilson, “Raw materials and energy”. s. 150

En ting vil jeg ha sagt først som sist: Dersom mindre basseng skyldtes et behov for å spare tømmer, forklarer ikke det at også de kalde bassenga, som ikke trengte noen form for brensel, også blei små på 400-tallet. Avskoging kan med andre ord ikke gi oss hele forklaringa på denne tendensen, da dette egentlig bare kan forklare at de varme bassenga krympa. Men dette avskriver ikke avskoging som en medvirkende faktor.

Et annet poeng det er viktig å ha med seg, er at sanking av ved til brensel ikke nødvendigvis måtte gjøre store innhogg i skogen. Et alternativ til felling er såkalt styving, dvs. å kappe greiner eller deler av stammen på trær som tåler dette, for så å la resten av treet stå igjen. Med denne metoden vil etterveksten ta relativt kort tid. Denne metoden veit vi blei brukt i antikken.²¹⁴

Når det er snakk om avskoging og annen vegetasjonshistorie, er dette prosesser som gjerne foregår over svært lang tid. Menneskers inngrep i floraen for tusenvis av år sida kan fortsatt påvirke landskapet i dag.²¹⁵ I dette avsnittet er jeg derfor nødt til å virkelig sprengje den kronologiske ramma for denne oppgava, for å også se på hvorvidt omfattende hogst og andre inngrep i naturen tidligere i antikken, i bronsealderen og helt tilbake til neolitikum kan ha påvirka situasjonen i seinantikken.

Sjøl om hovedfokuset for denne oppgava er det østlige middelhavsområdet, vil jeg også ta med noe av det vi veit om situasjonen i vest. I perioden jeg drøfter, foregikk det en omfattende handel med tømmer over hele det romerske området.²¹⁶ Endringer i forekomsten av tømmer i et område kunne derfor påvirke middelhavsområdet som en helhet.

Yegül sier altså at vi veit så å si ingen ting om avskoginga i antikken. Kanskje er dette noe overdrevet. Han får delvis støtte av både Meiggs, Harris og Veal, som sier at det i hvert fall er svært vanskelig å spore de ulike stadiene av avskoging i Middelhavet.²¹⁷ En viktig årsak til dette kan være at det er først i seinere tid arkeologer har fatta interesse for kullrester. Denne funngruppa, som potensielt kan fortelle oss mye om forbruk av brensel, blir fortsatt oversett på mange utgravingsplasser.²¹⁸ I tillegg blir ved brukt som brensel ofte underkommunisert i de antikke kildene. Både skriftlige og grafiske kilder kan fortelle om tømmer av høy kvalitet, gjerne brukt til byggeprosjekter med stor prestisje. Alminnelig brensel fortelles det derimot lite

---

²¹⁴ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 190; Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 44

²¹⁵ Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 41

²¹⁶ Meiggs, *Trees and timber*. s. 325-370; Wilson, "Raw materials and energy". s. 140 og 149-150

²¹⁷ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 174; Meiggs, *Trees and timber*. s. 379; Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 44

²¹⁸ Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 37

om. Allikevel mener Veal at vi må anta at den absolutte brorparten av den skogen som blei rydda i Romerriket, endte opp som brensel.²¹⁹ Han sier at skriftlige kilder indirekte kan fortelle oss om regional avskoging, for eksempel i forbindelse med bygging av store flåter. Pollenanalyser derimot, tyder ifølge Veal ikke på avskoging i noen særlig grad i løpet av romersk historie. Men her må han innrømme at pollenanalyser er vanskelig å bruke for såpass (vegetasjonshistorisk) korte tidsintervaller.²²⁰ Harris derimot, mener pollenanalyser kan tyde på en viss avskoging av enkelte områder. Han trekker fram Miletos, Puglia, nordvest-Iberia, Katalonia og Provence som eksempler. I mange andre områder tyder derimot pollenanalyser på at dette ikke skjedde, ifølge Harris.²²¹

I dagens middelhavsområde er det mange områder med relativt lite skog.²²² Da jordbruket kom til middelhavsområdet var det derimot tett med skog her, og store områder blei rydda for å gjøre plass til beite- og jordbruksområder. Den første avskoginga i middelhavsområdet starta altså flere tusen år før antikken.²²³ Ryddinga av skoger for jordbruksformål var en prosess som fortsatte gjennom hele bronsealderen og antikken.²²⁴

Sjøl om det er en del variasjoner, kjennetegnes store deler av middelhavsområdet av milde og våte vintre, samt lange og tørre somre. Om sommeren er regn veldig sjeldent, om vinteren fosser det gjerne ned i korte konsentrerte byer. Dette øker sjansen for erosjon, og gir svært dårlige forhold for skogene å komme seg igjen etter hogst. Når trær har blitt fjerna fra et område, tørker gjerne jorda ut i løpet av sommeren, for så å bli skylt bort av de kraftige bygene om vinteren. I et slikt klima er mye lagt til rette for avskoging.²²⁵ Dette er for eksempel årsaken til at det i dag er svært lite skog på mange av de greske øyene.²²⁶

Generelt sett er det slik at jo lenger øst en beveger seg i Middelhavet, desto mindre årlig nedbør, og lengre og tørrere somre er det. Dette gir enda dårligere forhold for skogene å komme seg etter hogst. Dette forsterkes ytterligere av at geita (som er det av beitedyra som i størst grad gjør kål på unge trær) har, og har hatt, en mer sentral plass i dyreholdet i det østlige enn det vestlige Middelhavet. Dessuten er prosentandelen dyrkbar mark mye lavere i en del områder her, hvilket

---

²¹⁹ Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 40-41

²²⁰ Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 42 og 52

²²¹ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 184-185

²²² Meiggs, *Trees and timber*. s. 371-372

²²³ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 174; Meiggs, *Trees and timber*. s. 372

²²⁴ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 174 og 184-186; Meiggs, *Trees and timber*. s. 40

²²⁵ Meiggs, *Trees and timber*. s. 39; Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 43

²²⁶ Veal, "Fuelling ancient Mediterranean cities". s. 43

har vært et ytterligere insentiv til å rydde skogområder. Alt i alt ligger forholda i enda større grad til rette for avskoging i det østlige enn det vestlige middelhavsområdet. Men i motsetning til f.eks. Italia, er kildegrunnlaget mye tynnere for å si noe om når avskoginga fant sted.²²⁷

Vi veit altså at den første ryddinga av skogområder kom med jordbrukets ankomst, og at avskoginga av middelhavsområdet i dag har gått nokså langt. Men hvor langt hadde den kommet rundt år 200 evt., da altså tendensen jeg ønsker å undersøke hadde begynt? Som sagt er dette vanskelig å svare på med sikkerhet. Vi har allikevel noen hint som vi forsiktig kan prøve å konstruere, om ikke en god kronologi, så hvert fall en slags anelse rundt.

Mye tyder på at avskoginga var en langvarig prosess i mange områder. På 200-tallet fvt. blei kypriotene lokka med tilbud om eierskap til områder dersom de rydda det for skog til fordel for jordbruk.²²⁸ Romerne tok også i bruk dette virkemiddelet i en lov vedtatt i 111 fvt.²²⁹ Dette til og med etter omfattende hogging på Kypros til både gruvedrift, som hadde starta allerede før bronsealderen, og skipsbygging.²³⁰ Gruvedrift og metallurgi krevde store mengder brensel.²³¹ Men sjøl om kopperproduksjon hadde vært en slags hovednæring på Kypros fra langt tilbake, og fortsatte å være det i seinantikken, ser det ut til at de fortsatt hadde godt med tømmerreserver i fjella. Skriftlige kilder forteller om fortsatt skipsbygging på Kypros; både fra 300-tallet, og så seint som 800-tallet.²³² Dette var også tilfellet for andre viktige områder for gruvedrift i Romerriket. Fra verken Gallia eller Spania forteller kildene om problemer med å oppdrive tømmer.²³³

Rydding av større skogområder fortsatte langt inn i romersk keisertid. På slutten av 200-tallet evt. blei det for eksempel rydda store skogområder i Pannonia.²³⁴ Så seint som 525 evt., ser det ikke ut til at den gotiske kongen Theodorik hadde store vansker med å bygge en flåte på ca. 1000 skip med tømmer fra Apenninene.²³⁵

Sjøl om vi har dokumentert avskoging fra starten av neolitikum og framover, tyder alt på at mesteparten av avskoginga i middelhavsområdet har foregått i moderne tid. Reiseskildringer

---

²²⁷ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 177; Meiggs, *Trees and timber*. s.391

²²⁸ Meiggs, *Trees and timber*. s. 373

²²⁹ Ibid

²³⁰ Meiggs, *Trees and timber*. s. 379

²³¹ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 176

²³² Meiggs, *Trees and timber*. s. 381 og 398

²³³ Meiggs, *Trees and timber*. s. 380

²³⁴ Ibid

²³⁵ Meiggs, *Trees and timber*. s. 153

fra 1800- og 1900-tallet forteller om hvordan industri og befolkningsvekst fikk etterspørselen etter italiensk tømmer til å skyte i været. Jernbanen gjorde det mulig å transportere store mengder tømmer fra områder uten kyst eller elv.²³⁶

Også i Nord-Afrika ser det ut til at den omfattende avskoginga har vært et moderne fenomen.²³⁷ Allikevel er dette et område hvor vi faktisk har dokumentert avskoging i stor skala også fra antikken. Enorme skogområder blei rydda, da denne regionen blei omgjort til et av Romerrikets viktigste kornkammer i løpet av romersk keisertid.²³⁸ Det tømmeret som blei frakta over store avstander i antikken, var stort sett tømmer av høy kvalitet. Men fra Nord-Afrika er det også dokumentert import av ved til brensel. Fra denne regionen er det også dokumentert bruk av restavfallet etter olivenpressing som brensel, blant annet til fyring av offentlige bad. Wilson tolker alt dette til at tømmer, også av lav kvalitet, hadde blitt en mangelvare i denne regionen.²³⁹ I denne oppgava ser jeg på endringer av badekulturen i det østlige middelhavsområdet, og dette kan kanskje ikke belyses alt for mye av situasjonen i motsatt ende av Middelhavet. Bevisene fra Nord-Afrika er allikevel interessante, da de viser at fyringsved kunne bli en mangelvare i antikken.

Hva så med det østlige middelhavsområdet? Som sagt ligger både klimatiske og topografiske forhold særlig godt til rette for avskoging her. Men også her finner vi store lokale variasjoner. Det sentrale balkanområdet har i dag godt med skogområder. Kilder fra den venetianske flåten peker på at det var godt med tømmer i dette området på 1500-tallet, og en finner ingen beviser for at tømmer var en mangelvare for byene ved Adriaterhavskysten i antikken. I det som i antikken var Makedonia er situasjonen nokså lik dette, men slik er det ikke i mer sentrale deler av Hellas. I motsetning til lenger nord og mer inn i landet på Balkan, er det sørlige Hellas spesielt utsatt for lite nedbør og lange og tørre somre. Her finner vi svært lite skoger i dag.²⁴⁰

Men skjedde denne avskoginga i forkant av vår periode? De antikke kildene peker i svært ulike retninger; Platon forteller om et Attika helt uten trær, men ca. 500 år seinere forteller Pausanias om det motsatte.²⁴¹ Også her virker det som at det meste av den avskoginga som har skapt

---

²³⁶ Meiggs, *Trees and timber*. s. 386-387

²³⁷ Meiggs, *Trees and timber*. s.399-402

²³⁸ Meiggs, *Trees and timber*. s.373-374

²³⁹ Wilson, "Raw materials and energy". s. 149-150

²⁴⁰ Meiggs, *Trees and timber*. s.391-392

²⁴¹ Meiggs, *Trees and timber*. s.188 og 381

dagens greske landskap har skjedd i moderne tid. Da Hellas vant sin uavhengighet i 1821, var 40 % av landområdene dekket av skog. I 1982 var dette nede i 14 %.²⁴²

I Lilleasia finner vi store variasjoner. Innlandsområdene ved Svartehavskysten er svært skogkledte. Situasjonen i andre områder minner om den i det sørlige Hellas. Men nok en gang må vi spørre oss når disse områdene blei avskoga. Kilder fra tidlig keisertid beskriver Kappadokia og Frygia som treløse, så disse områdene var kanskje avskoga i forkant av perioden jeg ser på. Området rundt Marmarahavet derimot, var kjent for sine store skoger gjennom hele antikken. Sjøl etter grunnlegginga av Konstantinopel, med påfølgende befolkningsvekst og byggeprosjekter i stor stil, hører vi ikke om problemer med å oppdrive tømmer fra dette området. I andre områder må avskoginga ha foregått i nyere tid. Området rundt Ankara er i dag så å si treløst, men skriftlige kilder fra 1400-tallet forteller om store skogområder rundt denne byen.²⁴³ I tidlig middelalder kjempa det bysantinske riket med araberne om kontroll over skogområder i Kilikia.²⁴⁴ Dette området kan altså heller ikke ha blitt fullstendig avskoga i løpet av romersk keisertid. Harris viser til en studie som påviste svært høy grad av jorderosjon langs sør- og vestkysten av Anatolia fra det første århundre fvt. til det fjerde evt. Dette mener han er nærliggende å knytte til avskoging.²⁴⁵ For Lilleasias vedkommende kan det altså se ut til at ulike områder blei avskoga i ulike perioder. Noen, men langt fra alle, kanskje i antikken.

Reiseskildringer fra slutten av 1800-tallet forteller om store skogområder i blant annet Rhodos, Karia og Lykia som i økende grad blei utnyttet for tømmereksport i denne perioden. I dag er mesteparten av disse skogene borte. I Taurusfjella kan en spore avskoginga lengre tilbake. Trærne fra dette fjellet har vært kraftig utnyttet av diverse stormakter helt tilbake til bronsealderen. Men også her peker reiseskildringer i retning av at den mest alvorlige avskoginga har foregått i nyere tid. Det samme var tilfellet i det nordlige Syria, hvor store skogområder blei rydda så seint som på slutten av 1800-tallet.²⁴⁶ Fra Syria har vi, i likhet med Nord-Afrika, dokumentert bruk av restavfallet etter olivenpressing til fyring av bad fra midten av 500-tallet. Også her tolker Wilson dette som at fyringsved hadde blitt en mangelvare, sannsynligvis pga. avskoging.²⁴⁷

---

²⁴² Meiggs, *Trees and timber*. s.392

²⁴³ Meiggs, *Trees and timber*. s.392-393

²⁴⁴ Meiggs, *Trees and timber*. s.381

²⁴⁵ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 187

²⁴⁶ Meiggs, *Trees and timber*. s.394-395

²⁴⁷ Wilson, "Raw materials and energy". s. 150

For mitt formål er det selvfølgelig veldig interessant hva som skjedde i Antiokia, der jeg har valgt ut flere bad som belyser de arkitektoniske endringene av bad i seinantikken.²⁴⁸ Her viser Harris til en ny studie som har påvist økt jorderosjon fra ca. 150 evt. Dette var en periode med befolkningsvekst i denne byen, og studien peker på erosjon av enda større omfang fra 300-tallet og framover, da denne byen blei enda større. Det er ikke påvist store klimaendringer i denne perioden, og Harris mener det er logisk å knytte dette til avskoging.²⁴⁹

Libanons sedertrær hadde blitt utnytta i tusenvis av år før de havna under romersk kontroll i 64 fvt. Dessverre er kildegrunnlaget til hvor uttynna disse skogene hadde blitt i romersk tid, veldig tynt.²⁵⁰ Under Hadrian blei det satt opp steintavler som proklamerte at visse typer trær i Libanonfjella var keiserlig eiendom, og at felling av disse uten tillatelse var forbudt.²⁵¹ Men var dette et forsøk på å bevare en minkende bestand av sedertrær? Eller bør vi heller tolke dette som en økonomisk politikk der den romerske staten søkte monopol på enkelte kostbare ressurser?²⁵² Sjøl finner jeg siste forklaring mest sannsynlig. Skriftlige kilder forteller at det fortsatt var mulig å oppdrive sedertrær fra Libanon på 300-tallet.²⁵³ Dette fortelles det også om på 500-tallet, men nå får vi vite at dette hadde blitt vanskeligere. I ei reiseskildring fra slutten av 1600-tallet, beskrives sederskogene i Libanon som noen få spredte klynger, omtrent den tilstanden de befinner seg i nå.²⁵⁴ Mye tyder altså på at det hadde foregått avskoging i Libanon i eldre tid.

Fra Egypt har vi, i likhet med for Nord-Afrika, kilder som forteller om import av brensel fra 200-tallet og framover.²⁵⁵ Som sagt kunne en bruke nesten all slags tømmer til brensel, så dersom dette måtte importeres, kan det være en god indikasjon på avskoging.

Som vi ser, peker kildene i ulike retninger, noe som gjør det vanskelig å si noe sikkert om graden av avskoging, om hvorvidt brensel var blitt en mangelvare, og om dette er en avgjørende faktor ut fra min problemstilling. Harris konkluderer med at med noen få unntak var alle regioner av Middelhavet så å si sjølforsynte med brensel gjennom hele antikken.²⁵⁶ Dersom

---

²⁴⁸ Se kapittel 2.4.2

²⁴⁹ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 186-187

²⁵⁰ Meiggs, *Trees and timber*. s. 49-87 og 395-397

²⁵¹ Meiggs, *Trees and timber*. s.86

²⁵² Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 183

²⁵³ Meiggs, *Trees and timber*. s.87

²⁵⁴ Meiggs, *Trees and timber*. s.395-397

²⁵⁵ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 178-179

²⁵⁶ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 177

avskoging var et alvorlig problem, som førte til at tilgangen på tømmer blei svekka, kunne vi kanskje venta oss at dette kom til uttrykk gjennom klager eller bekymringer. Fra starten av 200-tallet får vi høre at det var vanskelig å oppdrive store tømmerstokker fra Apenninene, noe som blir gjentatt i et dikt fra midten av 400-tallet.²⁵⁷ Harris sier at det kan se ut som at store trær av høy kvalitet blei mangelvare i noen områder i løpet av romersk keisertid, men at det er å gå for langt å kalle dette omfattende avskoging.²⁵⁸

Utover dette finner vi ingen generell bekymring for avskoging i antikken.²⁵⁹ Med unntak av hellige lunder hvor hogst var strengt forbudt av religiøse grunner, forteller heller ikke kildene om forsøk på å bevare skogområder.²⁶⁰ Et mulig unntak kan være Hadrians politikk i forhold til Libanonfjella, men som sagt trur jeg dette er en lite sannsynlig tolkning. Som vi ser, handler de kildene som forteller om problemer med å skaffe tømmer, stort sett om problemer med å oppdrive tømmer av høy nok kvalitet til for eksempel større byggeprosjekter eller skipsbygging. Et område kunne gå tom for tømmer av høy kvalitet. Å mangle ved til brensel derimot, skulle mer til, da en kunne bruke omtrent hva som helst til dette formålet.²⁶¹ Noen unntak har vi jo sett; import av brensel til Nord-Afrika og Egypt, bruken av avfall fra olivenpressing til fyring av bad i Nord-Afrika og Syria, de minkende sederskogene i Libanon og kanskje også den påfallende jorderosjonen i området rundt Antiokia og deler av kysten av Anatolia.

Når Andrew Wilson sier at det er sannsynlig at Romerriket blei avskoga pga. det høye konsumet av brensel på de offentlige bada, og at dette med stor sannsynlighet var en av de viktigste årsakene til overgangen til små basseng, refererer han til Meiggs' kapittel om avskoging.²⁶² Dette er også den studien, og særlig det kapitlet, jeg har basert mye av den foregående drøftinga på. Jeg kan ikke skjønne hvorfor det er konklusjonen Wilson trekker basert på dette kapitlet. Jeg sitter tvert imot igjen med inntrykket av at dette er det vanskelig å si noe sikkert om. Kildene peker i helt forskjellige retninger. Vi har noen få kilder som forteller om problemer med å oppdrive visse typer tømmer. Vi har desto flere kilder som forteller at dette ikke var noe problem. Vi har også noen tilfeller hvor naturvitenskapelige metoder peker i retning av avskoging i løpet av antikken i noen områder, men at det ikke er grunnlag for å snakke om en

---

²⁵⁷ Meiggs, *Trees and timber*. s.254-255

²⁵⁸ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 181-183

²⁵⁹ Meiggs, *Trees and timber*. s.377

²⁶⁰ Meiggs, *Trees and timber*. s.378

²⁶¹ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 180 og 189

²⁶² Wilson, "Raw materials and energy". fotnote 88: "Cf. Meiggs 1982: 371-403"

utbredt og altomfattende avskoging. Det oppstod aldri noen generell krise i tilgangen på tømmer i løpet av antikken, konkluderer Harris.²⁶³

3.4 Konklusjon

Det er en klar tendens til at det blei bygd færre og færre bad i løpet av seinantikken. Dette mener jeg mest sannsynlig skyldtes økonomisk nedgang, at militære formål blei prioritert på bekostning av andre formål og den lokale overklassens minkende interesse for å finansiere offentlige byggeprosjekter. Derfor mener jeg den generelle økonomiske utviklinga i perioden jeg ser på, har vært avgjørende i forhold til tendensen jeg drøfter. Dersom mindre ressurser blei satt av til å bygge nye bad, er det også naturlig at de bada som blei bygd, bygdes på en mindre ressurskrevende måte. Små bad med små basseng har åpenbart vært en mindre investering enn de tidligere mer storslåtte romerske bada. Men dette synet bør kanskje modereres i forhold til at mange tidligere bad fortsatte å være i drift og blei vedlikeholdt og ombygd og/eller utbygd i løpet av seinantikken. Den relativt økte graden av restaurering av tidligere bad viser at badekulturen fortsatt var noe romerne prioriterte å holde i live, sjøl om de altså bygde færre nye bad i denne perioden.

Jeg mener det er grunn til å stille spørsmål ved Nielsens påstand om at forfallet av vannforsyningssystemet aleine var hovedårsaken til overgangen til mindre basseng. Slik jeg ser det er dette ei god forklaring på hvorfor større bad gikk ut av bruk, og hvorfor det ikke blei bygd nye store badeanlegg etter midten av 300-tallet. Kanskje kan en til og med se for seg at ødeleggelse og forfall av akveduktene var en hovedårsak til den romerske badekulturens død i Vest-Europa i forbindelse med det vestlige Romerrikets fall.

Jeg trur det er mindre sannsynlig at dette var en viktig årsak bak endringer av små og mellomstore bad i det østlige middelhavsområdet. Disse kunne som sagt skaffe det vannet de trengte uten et omfattende og sofistikert vannforsyningssystem. Dette gjaldt det store flertallet av romerske bad også etter at akveduktsystemet blei spredt over hele imperiet, men også før tendensen jeg drøfter hadde starta.

Om akveduktene gikk ut av bruk i forbindelse med det vestlige Romerrikets fall, var dette ikke tilfellet i øst. Gamle akvedukter blei vedlikeholdt, og nye blei bygd, deriblant det største

---

²⁶³ Harris, "Mediterranean Deforestation". s. 190 og 193

eksempelet vi har; Valens akvedukt. Jeg syns det derfor er merkelig at Nielsen trekker fram det at akveduktene gikk ut av bruk som den utvilsomt viktigste årsaken til at bassengene krympa på bad i det østlige middelhavsområdet.

Vi veit at den første avskoginga i middelhavsområdet begynte med jordbrukets ankomst, og at avskoginga i dag har gått veldig langt. Det er vanskeligere å si hvor avskoga middelhavsområdet hadde blitt i løpet av romersk keisertid. Skal avskoging ha hatt avgjørende betydning for tendensen jeg drøfter, må graden av avskoging ha vært nokså omfattende. På den ene sida har vi noen hint om at det hadde blitt vanskeligere å oppdrive tømmer i seinantikken enn før. Samtidig finner vi enda flere vitnesbyrd om at dette fortsatt var mulig. Vi finner bevis som peker i retning av avskoging i noen områder, men vi har ikke grunnlag for å snakke om en altomfattende avskoging av middelhavsområdet i løpet av romersk keisertid. Som sagt tyder alt på at den helt katastrofale avskoginga har skjedd i moderne tid, på 1800 og 1900-tallet. En bør derfor ikke trekke slutninger fra det landskapet en finner i deler av Middelhavet i dag, til tilgangen på brensel i seinantikken.

Kildegrunnlaget til når og i hvor stor grad middelhavsområdet blei avskoga, er tynt, vanskelig å tolke og peker i svært ulike retninger. Derfor er det vanskelig å konkludere med hvor avgjørende dette har vært for problemstillinga mi. Jeg ønsker verken å avise dette som en potensiell forklaring, eller å konkludere med at dette var sentralt eller medvirkende. Jeg mener vi bør holde dette åpent som en mulig medvirkende faktor. Som sagt, mener jeg uansett ikke avskoging kan gi oss hele forklaringa, da dette egentlig bare kan forklare at de varme bassenga krympa.

På samme måte som den langvarige utviklinga av badekulturen fra 200- til 500-tallet, var det ingen enkeltindivider som opplevde helheten av den økonomiske utviklinga i samme tidsrom. Folks opplevelse av den økonomiske situasjonen var i stor grad begrensa av deres egen tidshorisont. Som nevnt trekker Bintliff fram den økonomiske opp- og nedgangen i seinantikken som en langsiktig utvikling som hører hjemme i Braudels midterste tidsrytme.²⁶⁴ Det samme blir tilfellet for byggevirksomheten, der bygningsrester forteller om en stødig nedgang i bygging av nye bad fra det ene århundret til det neste, innafor samme tidsrom. Det er kanskje nærliggende å se for seg at denne utviklinga har blitt drevet gjennom av djuptgående strukturer, når tendensen peker så tydelig i ei retning over et så langt tidsspenn. Det samme må en kanskje

---

²⁶⁴ Bintliff, *The complete Archaeology*. s. 376

si i enda større grad er tilfellet for avskoging. Vegetasjonshistoria i denne sammenhengen strekker seg som sagt tusenvis av år bakover i tid, og er vel det eneste deltemaet i denne oppgava hvor jeg dykker ned i Braudels djupeste tidsrytme. I neste kapitel derimot, skal vi møte bevisste og handlende aktører, som forsøkte å endre den romerske badekulturen innafor sin egen tidshorisont.

4 Religiøse og mentalitetshistoriske forklaringer

4.1 Innledning

I dette kapitlet drøfter jeg hvorvidt religiøse og mentalitetshistoriske årsaker kan ha vært sentrale for overgangen til mindre og mer individuelle basseng. Dette vil i all hovedsak være et kapittel om den kristne kritikken av de offentlige bada, og hvilken gjennomslagskraft denne kritikken kan ha hatt. At den kristne kritikken kan ha vært en viktig pådriver bak tendensen jeg drøfter, er sannsynlig av flere grunner. For det første korresponderte religionsskiftet i Romerriket i stor grad med perioden og endringene jeg undersøker. For det andre kan overgangen fra felles til individuelle basseng logisk ses i lys av det meste av det de kristne kritikerne var negative til; kroppslige gleder, nakenhet og luksus.

I og med at det negative synet på felles nakenhet var en sentral komponent i mye av den moralske kritikken av badekulturen, starter jeg med å presentere noe av debatten om hvordan dette kan ha fungert på de romerske bada. Deretter følger ei drøfting av den moralske kritikken vi finner i tida før kristendommen fikk sitt gjennombrudd. Dette er relevant, da jeg mener denne i stor grad foregreip mye av den kristne kritikken av badekulturen.

Videre følger ei redegjøring og drøfting av det vi i all hovedsak kan kalle kristen ideologi. Det kan være vanskelig å slutte direkte fra denne og til de faktiske endringene av badebygningene. Den kristne kritikken av badekulturen er overlevert oss i det vi kan kalle normative tekster. De kan fortelle oss mye om hva noen kristne reagerte negativt på ved badekulturen, men forteller i seg sjøl ingenting om hvordan denne kritikken eventuelt påvirka de romerske bada. Et sannsynlig bindeledd mellom kristen ideologi og praksis er etter min mening biskopenes økende makt, innflytelse og posisjon i de seinantikke byene. Derfor avslutter jeg med å si noe om dette, og drøfter hvordan biskopene som nye maktaktører kan ha vært sentrale for å i praksis ha endra de offentlige bada.

4.2 Bakgrunn: Bading på tvers av kjønn

Hvor vidt kvinner og menn bada sammen på de offentlige bada, har vært gjenstand for mye diskusjon.²⁶⁵ De bada vi har bevart rester etter fra republikansk tid, var stort sett utstyrt med doble anlegg, og det er brei enighet om at dette var separate anlegg for kvinner og menn.²⁶⁶ Dette får også støtte fra noen skriftlige kilder.²⁶⁷ I tidlig keisertid ser det imidlertid ut til at ordninga med doble og separate avdelinger forsvant²⁶⁸, og dette har blitt tolka svært ulikt. Både at dette var bad hvor kvinner ikke hadde adgang, separate åpningstider for kvinner og menn, og felles bading på tvers av kjønn har blitt foreslått.²⁶⁹

Den mest utbredte tolkninga av bada fra tidlig keisertid, har vært at disse opererte med separate åpningstider for kvinner og menn; kvinner om morgenen, menn på ettermiddagen.²⁷⁰ Her bør vi imidlertid merke oss at kildegrunnet for denne tolkninga er en eneste innskrift fra et bad i dagens Portugal, og at en kanskje nokså ukritisk har konkludert med at dette må ha vært hovedregelen for hele den romerske verden.²⁷¹ På den andre sida har vi et nokså solid skriftlig kildegrunnlag til at bading på tvers av kjønn var relativt utbredt i romersk keisertid.²⁷² Et utvalg av disse kildene blir presentert i dette kapitlet. Jeg trur en viktig årsak til at en har vært så ivrig etter å slå fast at separate åpningstider for kvinner og menn må ha vært den mest utbredte ordninga på de romerske bada, er at en i perioder av moderne historie har identifisert seg med antikkens romere. En har kanskje ønska å overføre sin egen tids bluferdighet på dem, og har i liten grad vært åpne for å se for seg at de hadde et mer avslappa forhold til kropp og nakenhet enn vi har i vår kultur.

Når bevisene peker i såpass ulike retninger, mener jeg det blir feil å prøve å slå fast et bademønster som en hovednorm for hele Romerriket. Her mener jeg Yegül er inne på noe veldig sentralt når han sier at:

For a habit that crossed continents and centuries and involved a vast number of establishments, it would be logical to assume that there was no single mode or practice. The rules and regulations imposed on bathing must have varied by place and time [...]²⁷³

---

²⁶⁵ Ward, *Women in Roman Baths*. s. 134-139; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 27-34

²⁶⁶ Beard, *Pompeii*. s. 244; Ward, "Women in Roman Baths". s. 128-131

²⁶⁷ Ward, "Women in Roman Baths". s. 128-131

²⁶⁸ Beard, *Pompeii*. s. 246; Ward, "Women in Roman Baths". s. 131-134

²⁶⁹ Beard, *Pompeii*. s.246; Ward, "Women in Roman Baths". s.134-139

²⁷⁰ Yegül, *Baths and Bathing*. s. 33

²⁷¹ Ward, "Women in Roman Baths". s. 140-141

²⁷² Ward, "Women in Roman Baths". s. 134-139

²⁷³ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s.34

Hva slags kvinner som bada sammen med menn er et annet spørsmål. Snakker vi her om «alminnelig» fellesbading, eller var de som bada med det motsatte kjønn stort sett prostituerte?

Yegül sier at:

Although we can tease the evidence to show that some of the women bathing with men in the nude or near nude were perfectly respectable matrons [...], the great majority of the references indicate that baths were among the preferred places for prostitutes of both sexes.²⁷⁴

Her mener jeg det er grunn til å spørre om ikke Yegül har latt seg lure av kildene. Mange av de skriftlige referansene til kvinner som bada med menn er, som vi skal se, av moralsk fordømmende karakter, og jeg mener det er grunn til å tru at disse overdreiv den promiskuøse karakteren av fellesbading for å underbygge sin kritikk av den offentlige badekulturen. Roy Bowen Ward derimot, mener det ikke er noen grunn til å tru at brorparten av de damene vi møter i dette kildematerialet var prostituerte.²⁷⁵

I dette kapitlet drøfter jeg blant annet om overgangen til små individuelle basseng på de romerske bada var en kristen strategi for å hindre felles nakenhet. Her passer det å nevne at en fra 400-tallet og framover også finner rester etter doble bad med separate anlegg.²⁷⁶ Slike doble bad blir gjerne tolka som at kjønnssegregeringa fra republikansk tid gjorde et comeback i seinantikken.²⁷⁷

4.3 Før-kristen moralsk kritikk av romersk badekultur

Det er viktig å ha med seg at moralsk kritikk av den romerske badekulturen ikke var noe helt nytt som kom med kristendommen. De kristne innvendingene oppstod ikke i et vakuum, men hadde tvert imot sterke forløpere i tidlig keisertid. Både romerske filosofer, satirikere, historikere og til og med keisere forskutterte faktisk det meste av det de kristne kritikerne seinere skulle sette fingeren på; overdreven luksus og nytelse, badekultur som et tegn på dekadens og moralsk forfall, nakenhet på tvers av kjønn og generelt det de anså som uverdigg oppførsel.

---

²⁷⁴ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s.30-31

²⁷⁵ Ward, "Women in Roman Baths". s. 135-136

²⁷⁶ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s.115; *Thermae et Balnea – Catalogue*. s. 35, 41 og 46.

²⁷⁷ Ward, "Women in Roman Baths". s. 146

Den stoiske filosofen Seneca (ca. 4 fvt. - 65 evt.) bodde en periode over et offentlig bad i Roma. I et brev skildrer han sin store irritasjon over alle de forstyrrende lydene dette medførte: Gryntinga fra gutta som trente (eller lata som de gjorde det), den late mannen som får massasje, arrestasjoner av lommetyver, han som synger høylytt mens han vasker seg, han som uten omtanke hopper ut i bassenget med et stort plask, hårplukkeren som enten skriker sjøl eller får kundene sine til å skrike for seg og alle matselgerne som ropende annonserer hva de har å by på.²⁷⁸ Dette er ikke bare en god kilde til det breie utvalget av aktiviteter en kunne vente å finne på et offentlig bad i tidlig keisertid. Innbakt i Senecas frustrasjon, mener jeg også vi finner en kritikk av folk flest fra en som oppfatta seg sjøl som dydig. Her får filosofen Seneca gitt uttrykk for sin frustrasjon over utagerende og uverdige oppførsel blant vanlige romere, og det offentlige badet blir ei ypperlig setting for Seneca å iscenesette denne.

Ved ei annen anledning befant Seneca seg på villaen til Scipio Africanus (235-183 fvt.), hvor han blant annet gjorde et poeng ut av det beskjedne badet til denne romerske helten: «[...] and the small bath, buried in darkness according to the old style, for our ancestors did not think that one could have a hot bath except in darkness.»²⁷⁹ Seneca sammenligna dette vesle spartanske badet fra mellom-republikansk tid med bada fra hans egen tid: «But who in these days could bear to bathe in such a fashion?»²⁸⁰ Videre følger en lang skildring av hvordan Seneca mener bada i hans egen tid hadde sklidd helt ut, med voldsom og dyr kunstnerisk utsmykning og med «[...] pools into which we let down our bodies after they have been drained weak by abundant perspiration.»²⁸¹ Videre skildres det Seneca mener er en overdreven bruk av vann, og at dagens romere, i skarp kontrast til Scipios bad, tar det som en selvfølge å bade i opplyste rom.²⁸² Seneca fortsetter å kontrastere sin egen tid med de gode gamle dager:

So it goes; the establishments which had drawn crowds and had won admiration when they were first opened are avoided and put back in the category of venerable antiques as soon as luxury has worked out some new device, to her own ultimate undoing. In the early days, however, there were few baths, and they were not fitted out with any display. For why should men elaborately fit out that which cost a penny only, and was invented for use, not merely for delight? The bathers of those days did not have water poured over them, nor did it always run fresh as if from a hot spring; and they did not believe that it mattered at all how perfectly pure was the water into which they were to leave their dirt.²⁸³

---

²⁷⁸ Seneca, *Epistula LVI*.

²⁷⁹ Seneca, *Epistula LXXXVI*.

²⁸⁰ *Ibid*

²⁸¹ *Ibid*

²⁸² *Ibid*

²⁸³ *Ibid*

Videre forteller Seneca oss at de gode gamle, republikanske romerne fyrte opp bada sine sjøl, og det til anstendige temperaturer. Her mente Seneca kontrasten var stor til de formålsløst høye og luksuriøse badetemperaturene fra hans egen tid.²⁸⁴ «He [Scipio] went there to wash off sweat, not ointment. [...] they [romerne i republikansk tid] smelled of the camp, the farm, and heroism. Now that spick-and-span bathing establishments have been devised, men are really fouler than of yore.»²⁸⁵, konkluderte Seneca.

Senecas skildring av de nye bada, med overdreven luksus i form av kunst, lys, høye badetemperaturer og vann i mengder, var for ham et tegn på dekadens og moralsk forfall, og han lengta tilbake til de gamle republikanske dydene, representert av sine enkle bad.²⁸⁶ Ikke kunne Seneca vite at denne drømmen faktisk skulle gå i oppfyllelse noen århundrer seinere, om enn av litt andre grunner, og på en litt annen måte. Det vesentlige for mitt formål, er å notere seg at Seneca faktisk løfter fram mye av den samme kritikken av romersk badekultur som asketiske orienterte kristne skulle komme til å gjøre lenge etter hans tid.

Seneca var ikke aleine om å mene dette. Philostratos (ca. 170-172 – 247/250 evt.) forteller at kynikeren Demetrius skal ha inntatt Neros termer under dette anleggets åpningsseremoni og hold en tale «against bathers, saying that they were effeminate who defiled themselves»²⁸⁷ I sitt verk *Agricola*, sier den romerske historikeren Tacitus blant annet dette om romaniseringen av de hardføre britene: «And so they strayed into enticement of vice – porticoes, baths and sumptuous banquets.»²⁸⁸ Badet var altså en av flere romerske laster som ifølge Tacitus blei påført en i utgangspunktet dydig lokalbefolkning, med påfølgende dekadens.

Av aktiviteter som foregikk på badet, som var populære å kritisere for å være lastefulle og uverdige, kan vi trekke fram det som blei oppfatta som overdreven spising og drikking. Seneca kan fortelle oss at:

And yet this is one of youth's popular vices- to perfect their strength in order to drink on the very threshold of the bath, among the unclad bathers; nay even to soak in wine and then immediately rub off the sweat which they have promoted by many a hot glass of liquor!²⁸⁹

---

²⁸⁴ Ibid

²⁸⁵ Ibid

²⁸⁶ Yegül, *Bathing in the Roman World*. s.23-24

²⁸⁷ Philostratus, *The life of Apollonius of Tyana* 4.42.

²⁸⁸ Tacitus, *Agricola* 21.

²⁸⁹ Seneca, *Epistula CXXII*.

Også Plinius den eldre (23-79 evt.) slutta seg til denne kritikken:

[...] getting themselves boiled in the baths and being carried out of the bathroom unconscious, and others actually unable to wait to get home to the dinner table, no, not even to put their clothes on, but straight away on the spot, while still naked and panting, they snatch up huge vessels as if to show off their strength, and pour down the whole contents, [...]²⁹⁰

Satirikeren Martial (38/41 – 102/104 evt.) gjorde narr av en viss Aemilius og sa at: «At the warm baths Aemilius takes lettuce, eggs, lizard-fish, and says that he is not dining at home.»²⁹¹

Juvenal (seint første til tidlig andre århundret) la an en skarpere tone og sa at:

But you will pay the price all too soon, my friend, when you undress and waddle into your bath, your belly swollen with undigested peacock meat – a lightning heart attack, with no time to make your final will.²⁹²

Fråtsing, i form av overdreven spising og drikking, var noe av det de asketisk orienterte kristne seinere skulle rette skarp kritikk mot.

Også nakenhet på tvers av kjønn, som hadde blitt vanlig i tidlig keisertid, blei problematisert og kritisert av den romerske eliten. Martial fortalte om vennina si, Laevinia, ei etter hans mening dydig husfrue, men som under et besøk på thermomineralbadet i Baiae blei grepet av stedets sensuelle atmosfære, og stakk av med en yngre mann.²⁹³ Quintilian (ca. 35-100 evt.) argumenterte for at når damer bada sammen med menn, var ikke dette nødvendigvis en form for utroskap:

But I am afraid that this mode of reasoning would carry us too far, for if a woman's bathing with men is a sign that she is an adulteress, it will be a sign of the same nature if she takes her meals with young men, or if she enjoys the intimate friendship of any man [...]²⁹⁴

Plinius den eldre derimot, brukte den økte populariteten til nakenbading på tvers av kjønn som et eksempel på at de gamle dydene fra republikken hadde forsvunnet i hans tid:

If only Fabricius [romersk konsul i 282 og 278 fvt.] could see these displays of luxury- women's bathrooms with floors of silver, leaving nowhere to set your feet – and the women bathing in the company with men [...]²⁹⁵

Nakenhet på tvers av kjønn, skulle seinere bli den viktigste skyteskiva for den kristne kritikken av den romerske badekulturen.

---

²⁹⁰ Plinius den eldre, *Naturalis Historia* XIV-139.

²⁹¹ Martial, *Epigrams* 12.19.

²⁹² Juvenal, *The sixteen Satires* 1.141.

²⁹³ Martial, *Epigrams* 1.62.

²⁹⁴ Quintilian, *Institutio Oratoria* V - 9.14

²⁹⁵ Plinius den eldre, *Naturalis Historia* XXXIII-153.

Negative utsagn om de romerske bada har vi også fra den absolutte toppen av samfunnet. Keiser Marcus Aurelius (regjerte 161-180 evt.) hadde følgende å si om bad i sine meditasjoner: «As your bath appears to your senses – soap, sweat, dirt, greasy water, all disgusting – so is every piece of life and every object.»²⁹⁶ Her er det kanskje sannsynlig at Marcus Aurelius påpekte en del sannheter om de romerske bada, sjøl om han kanskje overdreiv noe hvor skitne de var. Men utover dette er det også mulig å finne det stoiske synet på den materielle og kroppslige verden i dette sitatet.²⁹⁷ Dette synet er nokså likt det som seinere skulle bli forfekta av de asketisk orienterte kristne. At andre enn de kristne skulle bruke bad og luksus som et tegn på at folk ikke var orientert mot det de oppfatta som mer høyverdige mål, fortsatte også inn i det vi kan kalle kristen tid. I kapittel 2 møtte vi den hedenske keiseren Julian (regjerte 361-363 evt.), som refsa antiokerne for at de var mer opptatt av flotte klær og varme bad enn å være gudfryktige.²⁹⁸

Før vi går løs på den kristne kritikken av den romerske badekulturen, må vi altså ha med oss at mye av det de kristne skulle komme til å kritisere, allerede hadde blitt påpekt tidligere. Både det noen kristne mente var manglende sjølkontroll i forhold til mat og drikke, overdreven luksus og livsnytning, samt løssluppen nakenhet på tvers av kjønn hadde allerede blitt kritisert av den tidligere romerske eliten.

4.4 Kristen moralsk kritikk av romersk badekultur

De kristne innvendingene mot de offentlige bada kan grovt sett deles inn i to hovedkategorier; bluferdighetsinnvendinger og det vi kan kalle asketiske innvendinger. Førstnevnte kategori handler kort og godt om det kristne synet på nakenhet og seksualitet. Å vise sin nakne kropp for personer av motsatt kjønn var for mange kristne en farlig inngangsportal til det de oppfatta som usømmelig seksuell adferd. Dersom denne adferden ikke fant sted, var nakenheten i seg sjøl nok til å stimulere til syndige tanker. Ingen andre steder enn de offentlige bada fant det sted mer nakenhet på tvers av kjønn, og dette gjorde dem til et naturlig mål for kritikk fra kristne autoriteter.

---

²⁹⁶ Marcus Aurelius, *Meditations* 8.24.

²⁹⁷ Yegül, *Baths and bathing*, s. 40

²⁹⁸ Julian, *Misopogon* 342C

De asketiske innvendingene handla om et nytt syn på kroppen, som fikk økende fotfeste i løpet av seinantikken. Dette synet handla om å forsake kroppen, og alle lyster og gleder forbundet med denne, for i størst mulig grad kunne orientere seg mot Gud og frelse. Idealet, i sin strengeste forstand, gikk ut på å leve så enkelt som mulig. En skulle styre unna luksuriøs mat og god drikke, spise lite og enkelt, og gjerne faste i lengre perioder. Komfort og kroppspleie stod også i veien for det rike asketiske sjelelivet, og dette gjaldt naturligvis også enhver form for seksualitet.²⁹⁹ Det sier seg sjøl at denne livsførselen bare blei praktisert av et lite fåtall. Disse nøt til gjengjeld høy aktelse fra andre kristne, og slike tanker fikk mange tilhengere som holdt slike idealer høyt, om de ikke praktiserte hele pakka sjøl.³⁰⁰ Den asketiske bevegelsen kunne tidvis utfordre autoriteten til det mer etablerte hierarkiet i kirka.³⁰¹ Dette er viktig å ha med seg når jeg seinere drøfter biskopenes eventuelle rolle i omforminga av badekulturen. Hygiene blei også ansett som en form for verdslig kroppsglede, og særlig når vi snakker om bad, er *alousia* et viktig asketisk begrep. Dette kan oversettes med «en uvaska tilstand», der det at du ikke vaska deg, var et bevis på at du var orientert mot det gudommelige og ikke kroppen din. Dette prinsippet var særlig populært i det østlige middelhavsområdet i det fjerde og femte århundret.³⁰² Heller ikke dette var en kristen oppfinnelse. Midt på 100-tallet evt. nekta den hedenske filosofen Aelius Aristides (ca. 120-180 evt.) å vaske seg av omtrent samme årsaker som en del kristne skulle ta i bruk omtrent en generasjon seinere.³⁰³ De romerske bada med sin kunst, komfort og generelle fokus på livsnyting og kroppslige gleder passa svært dårlig sammen med den asketiske tankemåten.

Den kristne kritikken av felles nakenhet og de asketiske innvendingene kan ikke skilles fra hverandre rigid, men er tidvis svært overlappende. Som sagt var avhold fra seksualitet et asketisk ideal, og et skambelagt syn på nakenhet bør også ses i sammenheng med det asketiske negative synet på den kjødelige kroppen.

Det er imidlertid interessant fra hvilken periode vi finner disse kristne innvendingene. Faktisk har vi ikke bevart noen negative kristne uttalelser om romerske bad fra før slutten av det andre århundret.³⁰⁴ I etterkant av en kristenforfølgelse i Gallia i 177 evt. sendte de overlevende et brev til menigheter i Lilleasia, som er overlevert oss av Eusebius. Blant tiltaka de nå var utsatt for,

---

²⁹⁹ Chadwick, *The Early Church*. s. 175-177; Sterk, *Renouncing the World*. s. 29-30 og 49-52

³⁰⁰ Chadwick, *The Early Church*. s. 177-178; Sterk, *Renouncing the World*. s. 30

³⁰¹ Sterk, *Renouncing the World*. s. 30-34

³⁰² Yegül, *Baths and Bathing*. s. 318

³⁰³ Brown, *The making of Late Antiquity*. s. 44-45

³⁰⁴ Ward, "Women in Roman Baths". s. 125-126 og 147

nevnte de blant annet at de hadde blitt: «[...] excluded from houses and baths and market place [...]»³⁰⁵ Her har vi altså kristne som tilsynelatende ikke har noe negativt å si om badekulturen, men som tvert imot følte seg krenka av å ikke ha tilgang til bada. Noe seinere (ca. 190 evt.) refererte Iraneus ei historie han mente stamma fra Polykarpos, hvor apostelen Johannes besøkte det offentlige badet i Efesos.³⁰⁶ Johannes, en svært hellig person for de kristne, var tydeligvis ikke bekymra for å finne verken nakne damer eller syndig luksus, skal vi tru denne historia. Fra omtrent samme tid var Tertullian opptatt av at de kristne var som romere flest: «[...] we sojourn with you in the world, abjuring neither forum, nor shambles, nor baths, nor booth, nor workshop, nor inn, nor weekly market, nor any other places of commerce.»³⁰⁷ Når Tertullian ønska å understreke at de kristne ikke var et truende fremmedelement som folk kunne frykte, var det altså viktig for ham å si at de kristne gikk på badet som andre romere. Disse tre referansene fra slutten av det andre århundret, er de eldste kristne omtalene av bad vi har. Og her finner vi altså ingen innvendinger eller kritikk.³⁰⁸

Fra slutten av det andre århundret derimot, møter vi den første kristne kritikken av badekultur, i hvert fall som er overlevert oss.³⁰⁹ Kapittel fem av bok tre av Klemens av Alexandrias (ca. 150-216 evt.) verk *Paedagogos* (ca. 195 evt.) er i sin helhet satt av til kritikk av det han mente var usømmelig adferd på de offentlige bada, og hvordan kristne burde te seg der. Han begynner med å latterliggjøre det han mener er overdådig kunst og luksus på bada, før han harselerer med det han mente var kvinners manglende måtehold i forhold til spising, drikking, nytelse samt framvisning av rikdom:

What baths the women have! Buildings carefully constructed and joined together, yet easily moved about, covered with transparent muslin; the chairs gold-plated and of silver; and a countless array of vessels made of gold or silver, some used for drinking the health of others, some for eating, and some for the bath itself. Why, there are even pans of charcoal! They have reached such a degree of unrestraint that they even wine and dine in the baths. With utter lack of taste they put their silver plates on display there, just to make an impression. Perhaps they are displaying their wealth with extravagant ostentation, but they are really displaying their culpable lack of self-discipline. In their lack of discipline, they prove that unmanly men have been surpassed by women, and show at the same time that they cannot live with their husbands, or even sweat without being surrounded with their dishes. Women who are poor share the same baths without indulging in such pomp. It must be that the uncleanness of the wealthy needs an abundant cloak of evil doing. Yet by means of their uncleanness, as by a snare, they trap the wretches who cannot resist the glitter of gold.³¹⁰

---

³⁰⁵ Eusebius, *Historia Ecclesiae* V-1.

³⁰⁶ Iraneus, *Adversus haereses* III - 3.4.

³⁰⁷ Tertullian, *Apologeticum* XLII.

³⁰⁸ Ward, "Women in Roman Baths". s. 125-126

³⁰⁹ Ward, "Women in Roman Baths". s. 142

³¹⁰ Klemens av Alexandria, *Paedagogos* III-5.

Men det som kanskje provoserte Klemens enda mer enn det han oppfatta som manglende sjølkontroll og dekadent oppførsel var nakne kvinnekropper som både kunne ses og berøres av mannlige badegjester:

In fact, because they do dazzle the indiscriminating, they cleverly scheme to win the admiration of their lovers, who then insult them when they see them naked afterwards. It is odd that they will not undress before their husbands, insisting on some sort of pretended modesty, yet anyone else who likes may see her who was chastely veiled at home naked in the bath. They are not ashamed to undress there before the onlookers who are akin to traffickers in bodies. Still Hesiod advises: "Do not wash your body in the woman's bath." The baths are open to men and women alike; there they strip for the sake of lust. "For, from gazing, men go on to lusting," as if their modesty were washed away in the bath. Those whose sense of modesty keeps them from such an excess exclude men not of their own household, but they will bathe with their servants, and strip naked before their men-slaves. In fact, they even have themselves massaged by them, giving them full freedom of touch, when the slaves are already fearful of giving free reins to their lust. They who are admitted to the baths by mistresses who are naked are sure to strip to accomplish their desires better, "banishing fear by a perverse practice." The ancients, too modest to allow their athletes to be exposed naked, preserved modesty by engaging in the games in loincloths. Yet, these women, stripping off modesty with their garments, mean to reveal their beauty, but only give unwitting evidence of their moral ugliness. Truly, the lewdness of their desire is made manifest in the body itself, just as dropsy [ødem] becomes evident in the moisture on the whole surface of the skin; in both cases, the disease is known by its visible effects.³¹¹

Heldigvis har Klemens klare råd til hvordan kristne menn burde handle i møte med slike damer:

Men, then, should give good example of truth to the women, and be loathe to undress before them. They ought, too, to be on their guard against dangerous glances. "He who gazes without restraint", it is said, "he has already committed sin." [Matteus 5.28.] At home, we should respect our parents and servants; in the streets, those we meet; in the baths, women; in solitary places, ourselves; and everywhere, the Word [...]"³¹²

Men Klemens la ikke ned noe totalforbud for sine kristne lesere mot å bruke de offentlige bada. Kapittel ni av samme bok tar for seg av hvilke grunner det er legitimt at kristne, henholdsvis men og kvinner, benytter seg av badet:

There are four reasons prompting us to frequent the baths: either for cleanliness, for warmth, for health, or for the satisfaction of pleasure. We must not think of bathing for pleasure, because we must ruthlessly expel all unworthy pleasure. Women may take use of the bath for the sake of cleanliness and health; men, only for the sake of their health. The motive of seeking warmth is scarcely urgent, since we can find relief from cold in other ways.³¹³

Kort sagt skal en ikke bade for kosens skyld, ifølge Klemens. Her har altså ikke idealet om *alousia* slått fullstendig gjennom, sjøl om vi kan ane mye asketisk tankegods i dette resonnementet. Videre kan Klemens fortelle oss at for utstrakt bruk av badet undergraver mannens styrke og gjør kroppen gammel før tida.³¹⁴ Han konkluderer derfor med at: «[...] if

---

³¹¹ Ibid

³¹² Ibid

³¹³ Klemens av Alexandria, *Paedagogos III-9*

³¹⁴ Ibid

the bath has no real benefit to offer, it should be completely avoided.»³¹⁵ Klemens sier videre at vi ikke bør bli værende på badet for lenge, og at det er uverdige å få en tjener til å helde vann over seg når en bader, fordi: «[...] the bath should be common, on equal footing to all who bathe there.»³¹⁶

I den asketiske logikken blir det å være for opptatt av å vaske kroppen sin et bilde på det motsatte av å fokusere på sjelelig renselse, og Klemens sier at: «It is our souls, above all, that we should wash in the purifying word; only now and then, our bodies, to get rid of the dirt that adheres to them, and, sometimes to refresh ourselves after hard labour.»³¹⁷ Han underbygger dette poenget ytterligere ved å sitere Matteus, som gjorde narr av de som vasker utsida av drikkebeget sitt, og ikke innsida.³¹⁸ «The most excellent cleansing is that which removes the filth of the soul, and is a spiritual bath [...]»³¹⁹, fortsetter Klemens. Til dem som likevel ønsker å vaske kroppen sin har han følgende å si: «But the washing of the body is something material and is accomplished only by water; in fact, it can be done even in fields away from the baths.»³²⁰

I den syriske teksten *Didascalia Apostolorum* (forfatta en gang før 250 evt.), er kapittel tre satt av til alle slags mulige måter kristne kvinner skal oppføre seg på. Blant alle reglene og forbuda finner vi også et avsnitt om hvordan kristne kvinner skal bade:

And refuse to bathe where men wash, because this is unnecessary for woman. For if there is a women's bath in your town or area a believing woman is not to bathe in the bath in which men bathe. If you conceal your face so that you may not be seen by other men, how can you go naked in the bath with other men? However, if there is no women's bath which you may use, and you wish to bathe with men, in opposition to nature, bathe in moderation, and with awareness and with care. And do not bathe in such baths with frequency, nor for an extended period, not at noon, but not, if at all possible, daily. The tenth hour should be set for you for that unnecessary bath. It is fitting that, as one who is considered among the faithful, you should altogether avoid the gaze of eyes and the look which are to be met in such a bath.³²¹

En drøy generasjon seinere blei altså synspunktene til Klemens gjentatt. Kvinner skal, så fremt det lar seg gjøre, ikke vise de nakne kroppene sine for menn på badet, og unngå å bade for ofte. Hensikten med at kvinner burde bade den tiende timen, var at dette var seint i badets åpningstid.

---

³¹⁵ Ibid

³¹⁶ Ibid

³¹⁷ Ibid

³¹⁸ Ibid

³¹⁹ Ibid

³²⁰ Ibid

³²¹ *Didascalia Apostolorum III-1.9.*

Vannet hadde begynt å falle i temperatur og det var færre besøkende enn midt på dagen, hvilket gjorde at færre fikk øye på dem.³²²

Noen forskjeller er det likevel mellom Klemens' *Paedagogos* og *DA*. Slik jeg tolker ham, henvendte Klemens seg i større grad til hvordan kristne menn skulle forholde seg til nakne damer på badet. I denne delen av *DA* er det kvinner som er målgruppa. Og mens Klemens i større grad presenterte det jeg vil kalle synspunkter og råd, legger *DA* mere konkrete føringer, formulert som regler. Her kan vi kanskje se for oss at det har skjedd ei utvikling i de kristnes strategi ovafor de offentlige bada. *DA* er forfatta før kristendommens gjennombrudd i Romerriket, og handler i stor grad om hvordan de kristne, som marginalisert minoritet, skal forholde seg i møte med det romerske samfunnet for øvrig.³²³ Jeg oppfatter den som mer formalistisk en Klemens, og med kristendommens gjennombrudd på 300-tallet mener jeg dette i enda større grad blir tilfellet.

Fra omtrent same tid (249 evt.), og i den andre enden av Middelhavet, var også Cyprianus av Kartago (ca. 200-258 evt.) bekymra for at kvinners, og særlig jomfruers, kropp var synlige for menn på de offentlige bada:

But what is to be said of those who go to the common baths and who prostitute to eyes that are devoted to lust bodies consecrated to chastity and modesty? Do not those who, in the presence of men, and naked, with no sense of shame behold men and are seen by them, offer of themselves an inducement to vice? Do they not excite and arouse the desire of those present to their own dishonour and harm? "let another", you say, "look to his motive in coming here; as for me, my only concern is to refresh and bathe my poor little body." Such a defence does not justify you, nor does it excuse the sin of lust and wantonness. Such a bath sullies; it does not purify and it does not cleanse the limbs, but stains them. You gaze upon no one immodestly, but you yourself are gazed upon immodestly. You do not corrupt your eyes with foul delight, but in delighting others you yourself are corrupted. You transform the bath into a public show; the places where you go are more shameful than the theatre. There, all reserve is cast off; the honour and modesty of the body are laid aside together with the clothing; virginity is unveiled to be marked out and commented. Now then, consider whether, when she is clothed, such a one is modest among men who has grown in immodesty by the boldness of her nakedness.³²⁴

For Cyprianus er det altså ikke nok at dine egne tanker er reine. Å vise fram sin egen kropp til fremmede menn på badet, er for Cyprianus en slags symbolsk usømmelig adferd. Legg merke til at Cyprianus nesten ordrett gjentar et av Klemens' poeng, når han understreker at bluferdigheten forsvinner med klærne. At dette poenget har blitt spredd på så kort tid fra den ene enden av Middelhavet til den andre, og fra en greskspråklig tekst til en latinspråklig biskop, kan fortelle oss flere ting. Dette underbygger Klemens som kristen autoritet, og dermed at det

---

³²² Ward, "Women in Roman Baths". s. 143

³²³ Alistair Stewart-Sykes, "Introduction". s 3-5

³²⁴ Cyprianus, *De habitu virginum* 19.

som blei formulert av han, har hatt stor gjenklang i store deler av kristenheten. Dermed kan det være grunn til å se for seg at hans syn på den offentlige badekulturen kan ha vært nokså betegnende for det kristne synet generelt, noe som underbygges av at dette tankegodset hadde blitt spredt over et så stort geografisk område på relativt kort tid.

Cyprianus' løsning var, kanskje ikke overraskende, at jomfruer skulle bade sammen med andre damer i moderasjon: «Listen, therefore, virgins, as to a father; listen, I pray you, to one who fears for you and at the same time warns you: [...] Let the baths be attended with women whose bathing among you is modest.»³²⁵

Hittil har vi sett på kristne bekymringer og formaninger som først og fremst var mynta på andre kristne, i perioden før kristendommens gjennombrudd i Romerriket. Både Klemens, Cyprianus og de ukjente forfatterne av *Didascalia* var aktive i tida da kristendommen var en minoritet, tidvis forfulgt og med nokså liten gjennomslagskraft i samfunnet for øvrig. I 313 evt. blei kristendommen legalisert av keiser Konstantin, og fra ham og utover var alle keisere unntatt Julian (ved makta 361-363) kristne. I denne perioden oppnådde kirka stadig mer makt og innflytelse. Benytta de denne posisjonen til å legge føringer for den offentlige badekulturen? Og var de kristnes skepsis til deler av den romerske badekulturen utslagsgivende for det arkitektoniske skiftet?

Fra midten av 300-tallet finner vi et forbud i synoden fra Laodikeia mot at geistlige, eller kristne menn for øvrig, skulle bade med kvinner: «None of the priesthood, nor clerics, nor ascetics, nor any Christian or layman, shall wash in a bath with women; for this is the greatest reproach among the heathen.»³²⁶

Dette er interessant av flere grunner. For det første er dette et eksempel på at kirkeorganisasjonen brukte posisjonen sin aktivt for å hindre sine medlemmer å bade med kvinner, noe som bør ses i lys av den makta kirka hadde skaffa seg på dette tidspunktet. At de så seg nødt til å legge ned et slikt forbud for sine egne ledere, representanter og medlemmer, kan tyde på at dette faktisk var noe som kunne forekomme.

Seinere i det fjerde århundret (ca. 380 evt.) la *Constitutiones Apostolorum* følgende føringer for kvinner som ønska å bade:

---

³²⁵ Cyprianus, *De habitu virginum* 21.

³²⁶ Synoden fra Laodikeia, kanon 30. Dateringa av denne synoden er omstridt. Ei rekke årstall mellom 343 og 381 evt. har blitt foreslått. Percival, *The Seven Ecumenical Councils*. s. 124

Avoid also that disorderly practice of bathing in the same place with men. For many are the nets of the evil one. And let not a Christian woman bathe with a hermaphrodite. For if she is to veil her face and conceal it with modesty from strange men, how can she bear to enter naked into the bath together with men? But if the bath be appropriated to women, let her bathe orderly, modestly, and moderately. But let her not bathe without occasion, nor much, nor often, nor in the middle of the day, nor, if possible, every day. And let the tenth hour of the day be the set time for such seasonable bathing. For it is convenient that thou who art a Christian woman shouldst ever constantly avoid the exciting of curiosity, which hath many eyes.³²⁷

Ward påpeker at her har rådene fra *Didascalia* vedrørende bading på tvers av kjønn blitt overført til kvinner som bader med kvinner.³²⁸ Fra disse kildene mener jeg det er ganske tydelig at kirkeorganisasjonen, fra midten av 300-tallet og framover, forsøkte å bruke den nye makta og innflytelsen sin til å påvirke og kontrollere den romerske badekulturen. Først og fremst for å hindre nakenhet på tvers av kjønn, men også det de oppfatta som overdreven og formålsløs bading. Bading skulle nå i større grad være praktisk og hygienisk, og ikke for kosens skyld.

Ikke alle kristne delte dette synet. Ca. 400 evt. fortalte Sokrates Scholastikos (ca. 380-439 evt.) om biskopen Sisinnius i Konstantinopel, en mann han hadde stor respekt for, som bada to ganger om dagen. Når noen spurte ham hvorfor han, en biskop, gjorde det, svarte han at det var upraktisk å bade tre ganger om dagen.³²⁹ Slik jeg leser denne fortellinga var dette noe som vakte oppsikt i Konstantinopel på denne tida.

Jeg har også lyst til å trekke fram det jeg mener en veldig interessant, og rett og slett morsom kilde til at kristne fortsatte å gå på de offentlige bada. I *Aquae Sulis* (dagens Bath i England) fant arkeologer omtrent 130 såkalte forbannelsesstavler (*defixiones*) på det offentlige badet, som var bygd i tilknytning til templet til den lokale guddommen *Sulis Minerva*. Disse henvender seg stort sett til denne guddommen, og handler for det meste om å forbanne folk som har stjålet eiendom fra undertegnede mens vedkommende besøkte badet.³³⁰ På en av disse, datert til 300-tallet, proklamerer en viss Annianus at:

Whether pagan or Christian, whether man or woman, whether boy or girl, whether slave or free, whoever has stolen from me Annianus [son of] Matutina [?], six silver coins from my purse, you, Lady Goddess, are to exact [them] from him. If through some deceit he has given me [...] and do not give thus to him but reckon as [...] the blood of him who has invoked this upon me.³³¹

Her får vi altså vite at denne Annianus like gjerne så for seg at gjerningsmannen kunne være ei dame og/eller en kristen. Kristendommen var sjølsagt ikke et homogent fenomen over hele

---

³²⁷ *Constitutiones Apostolorum I - 9*

³²⁸ Ward, "Women in Roman Baths". s. 145

³²⁹ Sokrates Scholastikos, *Historia ecclesiastica VI - 22*

³³⁰ Gager, *Curse Tablets and Binding Spells*. s. 193

³³¹ Gager, *Curse Tablets and Binding Spells*. s. 195

Romerriket til enhver tid. Vi bør derfor være kritiske til hva en kilde fra romersk Britannia kan fortelle om ei utvikling i det østlige middelhavsområdet. Når det er sagt, har jeg jo vist store likhetstrekk i den kristne kritikken av de offentlige bada, på tvers av geografiske avstander. For eksempel var jo argumentasjonen til Cyprianus av Kartago temmelig lik argumentasjonen til Klemens av Alexandria. Det er uansett interessant at menn og kvinner og kristne og hedninger kunne bade sammen på et bad med i utgangspunktet hedenske konnotasjoner. Dette indikerer i det minste at ikke alle kristne tok alt for tungt på kirkefedrenes formaninger.

En gang før 393 evt., publiserte munken Jovianus sine teologiske syn, hvor han blant annet argumenterte for at det var greit at kvinner og menn bada sammen. Pammachius, en kristen av mer asketisk og puritansk tilbøyelighet, reagerte med å appellere til Siricius, biskop av Roma (i embetet 384-399 evt.). I tillegg sendte han en kopi av Jovianus' tekst til Hieronymus (347-420 evt.) i Betlehem, som vi har denne historia fra. Jovianus blei fordømt av Hieronymus, Ambrosius (biskop av Milano 374-397 evt.), samt en synode i 393.³³² Hieronymus likte Jovianus' syn på felles bading svært dårlig:

Since you published your views, and set the mark of approval on baths in which the sexes bathe together, the impatience which once threw over burning lust the semblance of a robe of modesty has been laid bare and exposed. What was once hidden is now open to the gaze of all.³³³

Hieronymus var ingen hvem som helst i kirkehistorisk sammenheng. Han er kanskje mest kjent for å ha laga den første bibeloversettelsen til latin, og var en teolog og asket som nøt stor respekt både i sin samtid og seinere.³³⁴ Fra ham har vi flere interessante utspill om romersk badekultur. I et brev fra 373/374 evt. refsja han munken Heliodorus for å ha forlatt det asketiske livet i ørkenen: «Is your skin rough and scaly because you no longer bathe? He that is once washed in Christ needeth not to wash again.»³³⁵ Ei bedre forklaring av *alousia* skal en leite lenge etter; den som har mottatt dåpen, trenger altså ikke å vaske seg igjen, ifølge Hieronymus. Da han i et annet brev fra 403 evt. svarte ei som het Laeta om hvordan hun best skulle oppdra dattera si som en god kristen jomfru, hadde han følgende å si om bad:

---

³³² Schaff og Wace, *St. Jerome: Letters and selected works*. s. 346

³³³ Hieronymus, *Adversus Jovianum* II-36.

³³⁴ Chadwick, *The Early Church*. s. 211-216

³³⁵ Hieronymus, *Epistula XIV-10*.

As regards to the use of the bath, I know that some are content with saying that a Christian virgin should not bathe along with eunuchs or with married women, with the former because they are still men at all events in mind, and with the latter because women with child offer a revolting spectacle. For myself, however, I wholly disapprove of baths for a virgin of full age. Such a one should blush and feel overcome at the idea of seeing herself undressed.³³⁶

Her er det altså ikke lenger sånn at det bare er skamfullt for en kristen jomfru å vise kroppen sin til andre. Også det å se sin egen nakne kropp på badet er skambelagt i Hieronymus' tankegang.

En interessant tekst for å få innblikk i bademoralen i seinantikken er *Scriptores Historiae Augustae*. Dette omfattende historieverket er en samling biografier som tar for seg romerske keisere fra 117-284 evt. Den presenterer seg sjøl som å være skrevet av seks ulike forfattere i regjeringstida til Diokletian og Konstantin, men de fleste historikere er i dag svært skeptiske til dette, og mener dette verket ble komponert rundt år 400.³³⁷ De fleste vil også mene at verket er svært upålitelig, og at det meste av det realhistoriske innholdet må tas med mange klyper salt.³³⁸ Derimot kan verket brukes som levning til tida den blei komponert i, da det har blitt argumentert for at det projiserer holdninger fra sin egen tid bakover i historia.³³⁹

Verket skiller mellom gode og dårlige keisere, og det interessante i denne sammenhengen er hva slags holdninger *SHA* tillegger de ulike keiserne i forhold til bad. Et eksempel på en god keiser er Hadrian, som ifølge *SHA* forbød bading på tvers av kjønn.³⁴⁰ Dette forbudet blei ifølge *SHA* gjentatt av både Marcus Aurelius og Alexander Severus.³⁴¹ Motstykke blir udugelige og dekadente keisere som Commodus, Elagabalus og Gallienus. Ifølge *SHA* brukte Commodus store deler av tida si på badet, gjerne akkompagnert av 300 damer.³⁴² Elagabalus bada alltid i selskap med damer, som han ifølge *SHA* på uverdigg vis egenhendig smurte inn med salve.³⁴³ Gallienus bada seks eller sju ganger om dagen ifølge *SHA*.³⁴⁴ Det er altså ingen grunn til å ta disse historiene på alvor, og for moderne lesere virker de kanskje verken særlig sjokkerende eller spennende. Men da dette er keisere som i ettertid har blitt stempla som gode og dårlige, er

---

³³⁶ Hieronymus, *Epistula CVII-11*.

³³⁷ Magie, "Introduction", xii og xxxii; Ward, *Women in Roman Baths*. s. 139

³³⁸ Damon, "Constructing a Narrative". s. 28; Ward, "Women in Roman Baths". s. 139-140; Yegül, *Bathing in the Roman World*. s. 25

³³⁹ Ward, "Women in Roman Baths". s. 140

³⁴⁰ *SHA: Hadrian XVIII*

³⁴¹ *SHA: Marcus Antoninus XXIII; Severus Alexander XXIV*

³⁴² *SHA: Commodus Antoninus V*

³⁴³ *SHA: Antoninus Elagabalus XXXI*

³⁴⁴ *SHA: Gallieni duo XVII*

det kanskje mulig å lese ut fra dette hva som blei ansett som god og dårlig bademoral rundt år 400 evt.

4.5 Biskopenes rolle i endringa av badekulturen

Hittil har vi sett på hvordan den kristne kritikken av romersk badekultur blei synlig fra slutten av det andre århundret evt., for så å tilta i styrke, og i økende grad bli formulert som konkrete forbud fram mot begynnelsen av 400-tallet. Dette har til nå vært ei redegjøring for det vi kan kalle kristen ideologi. Å bruke moralske og ideologiske utsagn fra kirkefedre for å belyse den realhistoriske utviklinga i seinantikken er problematisk av flere grunner. For det første kan vi ikke dra slutninga at slike utsagn nødvendigvis representerte meninga til alle kristne. Tvert imot er det god grunn til å tru at kirkefedrene hadde mer radikale synspunkter enn det vi kan kalle deres breiere kristne publikum.³⁴⁵ For det andre var det heller ingen automatikk i at kirkefedre fikk fullstendig gjennomslag for sine synspunkter fra verken keisere eller statsapparatet for øvrig etter kristendommens gjennombrudd i Romerriket. Inge Nielsen sier at: «The church fathers did not normally prohibit Christians from bathing or urge them to curb the habit, in fact they bathed themselves, like everyone else. Asceticism had no influence on the general attitude.»³⁴⁶ Dette stemmer ikke. Jeg har vist flere eksempler på sentrale kirkefedre som mente at man bør begrense badinga si eller at å avstå fra å bade kunne være en kristen dyd. Allikevel peker Nielsen på noe jeg mener er viktig. Det er høyst usannsynlig at folk flest automatisk innretta seg etter kirkefedrenes formaninger, sjøl om jeg mener det er noe bombastisk å påstå at asketiske idealer ikke hadde noen form for påvirkning.

Her må vi se for oss en kompleks dynamikk mellom kirkefedrene som leverandører av kristen ideologi, styresmaktene og folk flest.³⁴⁷ Dette samspillet blei ekstra komplisert når biskopene fikk heva sin status og innflytelse, og i økende grad tok del i administrative oppgaver i sine respektive byer. Dette er, slik jeg ser det, et sannsynlig bindeledd mellom kristen ideologi og praksis, og kan kanskje være en viktig del av forklaringa på hvorfor bada endra seg i seinantikken.

---

³⁴⁵ Lim, "Christianization, Secularization, Public Life". s. 502

³⁴⁶ Nielsen, *Thermae et Balnea*. s. 1

³⁴⁷ Lim, "Christianization, Secularization, Public Life". s. 497-498

For å forstå dette samspillet bedre, kan det være verdt å se litt på hvordan det fungerte i forhold til andre kulturelle institusjoner som kildene forteller mer om enn offentlige bad. Helt sia Tertullian hadde diverse former for offentlig underholdning vært gjenstand for kristen kritikk. Både gladiator kamper, dyrekamper, hesteløp, teater og idrettsfestivaler blei av mange kirkefedre ansett som både syndige og uløselig knytta til den tradisjonelle romerske religionen. Flere kirkefedre tok til orde for å avskaffe disse institusjonene i sin helhet.³⁴⁸ Dette synet fikk de imidlertid ikke gjennomslag for etter kristendommens gjennombrudd i Romerriket. Richard Lim argumenterer for at det i stedet foregikk en omforming han kaller «sekularisering» av diverse offentlige underholdningsinstitusjoner. Disse blei nå renska for hedenske ritualer og symbolikk, og havna på den måten i *saeculum*, dvs. det ikke-religiøse segment av samfunnet.³⁴⁹ Dette muliggjorde at både keisere og stormenn kunne fortsette å finansiere ulike former for offentlig underholdning. Disse institusjonene fortsatte å bli kritisert og fordømt fra kirkefedre i løpet av seinantikken, og da særlig fra den asketiske bevegelsen. Men disse fikk altså ikke umiddelbart oppfylt drømmen sin om et samfunn fullstendig uten offentlig underholdning.³⁵⁰

Jeg trur det er god grunn til å se for seg at en lignende dynamikk opererte i bakgrunnen for utviklinga av de offentlige bada i seinantikken; en slags «forhandling» mellom enkelte kristnes fullstendige fordømming av bada, og styresmaktens og folk flest sitt ønske om at den offentlige badekulturen skulle leve videre. Resultatet kan ha vært et kompromiss, hvor badekulturen levde videre i en form som var mer spiselig for kirkefedrene; enkle små bad med individuelle kar, med mindre luksus og mindre felles nakenhet.

Claudia Rapp hevder at dersom en skulle plassert ulike lederskikkelser i seinantikken på en skala fra sekulære til religiøse (en dikotomi hun argumenterer for at egentlig er moderne og kunstig når det kommer til seinantikken), ville vi funnet for eksempel keiseren eller ikke-geistlige byrådsmedlemmer i den førstnevnte enden av skalaen, og hellige menn og asketer i motsatt ende. Biskopene, mener hun, ville faktisk vært plassert i midten, som en type mellommenn mellom leverandørene av en reindyrka kristen ideologi og det verdslige lederskapet.³⁵¹ Ørkenasketer og andre hellige menn kunne utøve makt og innflytelse på samfunnet gjennom å utføre mirakler, og ved sin udiskutable åndelige autoritet i kraft av sin reine asketiske livsstil. Biskopene derimot, brukte i større grad metoder som minna om dem

---

³⁴⁸ Lim, "Christianization, Secularization, Public Life". s. 500

³⁴⁹ Lim, "Christianization, Secularization, Public Life". s. 498-502

³⁵⁰ Lim, "Christianization, Secularization, Public Life". s. 498-502

³⁵¹ Rapp, *Holy Bishops*. s. 6

som blei brukt av andre patroner og lederfigurer i byene; overtalelse gjennom retorikk, innflytelse gjennom et sosialt nettverk, finansiering av offentlige prosjekter, ekskommunikasjon eller andre former for sanksjonering.³⁵²

Som sagt kunne den asketiske bevegelsen tidvis utfordre biskopenes autoritet, på bakgrunn av å ha en «reinere» livsstil. Dette motsetningsforholdet blei veldig klart uttrykt i et vedtak fra en synode i Gangra (Dagens Cankiri i Tyrkia) på midten av 300-tallet.³⁵³ Her fordømte biskoper i Lilleasia det de mente var uverdige former for askese, som blei praktisert av en del munkar i denne regionen, og som biskopene mente brøt med alminnelige sosiale konvensjoner. Derimot understrekes det i denne synoden at en moderat og verdig askese er prisverdig.³⁵⁴ Dette eksemplet understreker biskopenes mer «moderate» karakter, i mangel av et bedre ord. I motsetning til asketiske munkar og hellige menn var biskopene mer involvert i storsamfunnet og i økende grad administrasjonen, og måtte ta avstand fra de mest ytterliggående formene for askese.

Dette perspektivet er interessant å ha med seg, dersom vi aksepterer Lims argumentasjon om at det foregikk en «forhandling» som resulterte i et kompromiss der de kulturelle institusjonene blei endra på måter som gjorde dem mer akseptable i en kristen kontekst. Disse to perspektivene satt sammen forteller oss at biskopene hadde en sentral rolle i omforminga av kulturen, og da kanskje også badekulturen, i de seinantikke byene.

La oss først se på framveksten av biskopenes makt og posisjon i de seinantikke byene. Biskopene inntok posisjonen som de ubestridte lederne av de kristne menighetene i løpet av 200-tallet, noe som kanskje særlig bør ses i lys av harde prøvelser, og at det oppstod et maktvakuum i flere områder i denne generelt tøffe tida. Denne posisjonen blei ytterligere konsolidert under regjeringstida til Konstantin, da kristendommen blei legalisert, anerkjent og i økende grad støtta av staten.³⁵⁵ Konstantin ga biskopene fritak fra obligatoriske offentlige liturgier (det vil i denne sammenhengen si å finansiere diverse goder for byen sin), og etter kirkemøtet i Nikea (325 evt.) oppnådde biskopene skattefritak, og alle biskoper som bekjente seg til den nikenske trusbekjennelsen fikk formelt ansvar for fordeling av statlige

---

³⁵² Rapp, *Holy Bishops*. s. 155-156

³⁵³ Dateringa av dette kirkemøtet er omstridt. Sozomenos plasserer det før 341, Sokrates Scholasticos etter 361. Sterk, *Renouncing the World*. s. 28

³⁵⁴ Sterk, *Renouncing the World*. s. 29-32

³⁵⁵ Testa, "The Late Antique Bishop". s.527

pengeoverføringer innafor sine bispedømmer.³⁵⁶ I tillegg til generøse overføringer fra staten mottok kirkeorganisasjonen i økende grad også private donasjoner i denne perioden, noe som gjorde dem til en betydelig økonomisk aktør.³⁵⁷ Dette nye økonomiske handlingsrommet blei brukt til veldedighet (hvilket var en hjørnestein i kirkas voksende popularitet og posisjon), bygging av kirker og andre kristne bygg, samt lønninger til en voksende kirkelig arbeidsstokk.³⁵⁸ I tillegg fikk biskopene rett til fri bruk av det offentlige transportsystemet *cursus publicus*, hvilket tidligere i stor grad hadde vært forbeholdt embedsmenn ved den keiserlige administrasjonen. Biskopene fikk rett til å attestere frikjøp av slaver, samt retten til å overdra rettssaker fra byretten til en kirkelig domstol dersom partene var enige i det.³⁵⁹

Sjøl om dette var omfattende privilegier, sier Rita Lizzi Testa at det er feil å se for seg at biskopene blei fullstendig integrert inn i den offentlige administrasjonen under Konstantin. Disse tiltaka handla i større grad om å heve biskopenes status, og tilrettelegge for at de enkelt skulle kunne utføre de oppgavene de allerede hadde gjort i tida før legaliseringa av kristendommen.³⁶⁰ Allikevel mener jeg det er riktig å se på de privilegiene biskopene fikk under Konstantin, som første skritt på veien til den posisjonen de skulle få seinere. Det er i hvert fall mye som tyder på at biskopene i løpet av denne tida oppnådde omtrent like høy status som den øverste eliten i byenes ledelse.³⁶¹

I siste halvdel av 300-tallet (med unntak av Julians korte regjeringstid; 361-363) gjennomførte keiserne i økende grad en mer aggressiv antihedensk politikk enn tidligere, og i denne perioden fant det sted en hyppig konvertering til kristendommen blant den romerske eliten. Å dele keiserens tru ser ut til å ha blitt en viktig forutsetning for å gjøre karriere i den offentlige administrasjonen.³⁶² Inntoget av disse nye konvertittene fra overklassen reflekteres ifølge Testa i en mer fleksibel og kompromissvennlig tone blant biskopene. Eliten var vant til mer løsningsorientert politisk diskusjon i større grad enn reindyrka budskap, og nå blei det ansett som en dyd blant biskopene å tilpasse prekenen sin til publikums sosiale bakgrunn.³⁶³ Denne prosessen kan ha vært et viktig steg på biskopenes vei inn i administrativt styre og stell. I denne

---

³⁵⁶ Testa, "The Late Antique Bishop". s.527-528

³⁵⁷ Rapp, *Holy Bishops*. s. 215-219

³⁵⁸ Rapp, *Holy Bishops*. s. 172, 219-223 og 223-226

³⁵⁹ Testa, "The Late Antique Bishop". s.528

³⁶⁰ Testa, "The Late Antique Bishop". s.528-529

³⁶¹ Testa, "The Late Antique Bishop". s.529

³⁶² Testa, "The Late Antique Bishop". s.531

³⁶³ Testa, "The Late Antique Bishop". s.531

perioden vokste kristendommen raskt, og følgelig også antallet biskoper.³⁶⁴ Rapp anslår at ved inngangen til 400-tallet var det omtrent 2000 biskoper i Romerriket.³⁶⁵

De fleste nye biskoper som blei rekruttert i siste halvdel av 300-tallet, hadde bakgrunn fra *Curiales*-standen.³⁶⁶ Dette var det ledende sjiktet i byen, som folk blei rekruttert til byrådet (*Curia*) fra, og som hadde ansvar for offentlige oppgaver, deriblant offentlige byggeprosjekter, som de måtte finansiere med egne midler. At biskoper blei rekruttert fra denne delen av befolkninga var praktisk, sia folk fra dette segmentet hadde erfaring i både å omgås eliten i sin by, og samtidig fungere som patroner overfor et breiere lag av befolkninga.³⁶⁷

Ikke bare var det slik at biskoper i stor grad blei rekruttert fra *Curiales*. Øvrige personer fra dette sjiktet gikk også i økende grad over til den kristne religionen i siste halvdel av 300-tallet. Fra denne tida identifiserer kildene hele byer som «kristne», fordi så godt som alle medlemmene av byrådet var det. Den hedenske forfatteren Libanius indikerte for eksempel at omtrent 80 prosent av *curiales* i Antiokia var kristne.³⁶⁸ Når altså både de nye biskopene blei rekruttert fra den delen av befolkninga som stort sett holdt på med offentlige oppgaver, og store deler av denne gruppa gikk over til kristendommen, er det lett å se for seg at det har vært glidende overganger mellom ledelsen i kirkeorganisasjonen og den verdslige administrasjonen.³⁶⁹ Fra 300-tallet og framover har vi mange eksempler på personer som starta karrieren sin i det sivile byråkratiet, og som etter hvert endte opp som biskoper, eller som fortsatte å ha offentlige verv etter at de hadde blitt ordinert.³⁷⁰ Jeg mener også at det er logisk å se for seg at i dette «samrøret», kunne den kristne ideologien lett ha fått innflytelse på offentlige oppgaver, som bygging av bad.

I løpet av 300-tallet fant det altså sted en betydelig økning av biskopenes status. Fra starten av 400-tallet og framover blei biskopenes makt og ansvar i økende grad formalisert. Sjøl om biskopene ikke blei fullt ut absorbert av byrådet i denne perioden, finner vi mange lover som ga biskopene ansvar for offentlige oppgaver.³⁷¹ I en lov fra 409 blir biskopene nevnt blant de ypperste av eliten i byen (*honorati possessores*), og blant de som var med å velge hvem som

---

³⁶⁴ Testa, "The Late Antique Bishop". s.532

³⁶⁵ Rapp, *Holy Bishops*. s. 172-173

³⁶⁶ Rapp, *Holy Bishops*. s. 183; Testa, "The Late Antique Bishop". s.533

³⁶⁷ Testa, "The Late Antique Bishop". s.533

³⁶⁸ Rapp, *Holy Bishops*. s. 183-184

³⁶⁹ Rapp, *Holy Bishops*. s. 170-171

³⁷⁰ Rapp, *Holy Bishops*. s. 203-207

³⁷¹ Rapp, *Holy Bishops*. s. 288

skulle fylle embetet *defensor civitatis*, et seinantikt embete som hadde ansvar for å ta imot klager og løse ulike tvister i sin respektive by.³⁷² Under Anastasius (491-518) blei biskopene inkludert blant dem som hadde ansvar for byens kornforsyning,³⁷³ og biskopen fikk ansvaret for forsyning av tropper stasjonert nær hans by.³⁷⁴ Under Justinian gikk denne utviklinga virkelig langt, da han i 530 bestemte at biskopene hadde ansvaret for å ha oversyn med alle andre offentlige embedsmenn.³⁷⁵ Claudia Rapp sier at fra Konstantins til Justinians regjeringstid fant det sted ei gradvis utvikling, som resulterte i at biskopene hadde blitt fullt ut integrert i det offentlige byråkratiet i første halvdel av 500-tallet.³⁷⁶

Blant alle oppgavene Justinians lov av 530 sier at biskopene skal ha oversyn med, blir oppvarming av de offentlige bada nevnt.³⁷⁷ Å skaffe brensel til dette formålet hadde, som så mye annet, tidligere vært medlemmene av byrådet sin oppgave.³⁷⁸ I kapittel 3 argumenterte jeg for at det er vanskelig å si i hvor stor grad det østlige middelhavsområdet hadde blitt avskoga i seinantikken. Basert på det tynne kildegrunnlaget vi har til rådighet, konkluderte jeg med at brensel mest sannsynlig ikke hadde blitt en mangelvare i perioden jeg undersøker. Når det er sagt, var jo det å skaffe brensel en utgiftspost. Som sagt, krevde oppvarming av små basseng mye mindre ved enn oppvarming av store. Som nevnt var kirkas viktigste økonomiske prioriteringer bygging av kirker, å lønne sine egne folk, og å ta seg av de fattige. At biskopene fikk ansvar for oppvarming av de offentlige bada er ikke et bevis på at dette blei nedprioritert. Jeg mener allikevel det er god grunn til å se for seg at forsyning av de offentlige bada med brensel har kommet langt under andre formål på biskopenes prioriteringsliste. Som vist i kapittel 3, slukte de tradisjonelle romerske bada brensel i store mengder.³⁷⁹ Kanskje er de små bassenga også et uttrykk for at biskoper, med ansvar for å varme opp disse, hadde gått for ei rimeligere løsning. Dersom dette var tilfellet, er det et godt eksempel på at økonomiske og religiøse forklaringer har fungert sammen.

Nedgangen av *euergetismen*, som var et sentralt tema i kapittel tre, bør også ses i lys av det voksende antallet biskoper, kirkeorganisasjons voksende økonomi og biskopenes inntog i styret av byen sin. Som sagt hadde biskopene fått skattefritak og fritak fra offentlige liturgier av

---

³⁷² *Codex Iustinianus* 1.55.8, etter Testa, "The Late Antique Bishop". s.531

³⁷³ *Codex Iustinianus* 10.27.3, etter Testa, "The Late Antique Bishop". s.531

³⁷⁴ *Codex Iustinianus* 1.4.18, etter Testa, "The Late Antique Bishop". s.531

³⁷⁵ *Codex Iustinianus* 1.4.26, etter Testa, "The Late Antique Bishop". s.531

³⁷⁶ Rapp, *Holy Bishops*. s. 274-275

³⁷⁷ *Codex Iustinianus* 1.4.26, etter Rapp, *Holy Bishops*. s. 288-289

³⁷⁸ *Holy Bishops*. s. 281

³⁷⁹ Se kapittel 3.3.2

Konstantin. Mange medlemmer av *curiales*-standen så dette som en gunstig utvei fra disse tunge økonomiske byrdene, og søkte biskopembetet. Dette skjedde i så stort omfang at det gikk ut over den offentlige økonomien, og seinere keisere forsøkte å begrense skadeomfanget av Konstantins lovgiving. I *Codex Theodosianus* finner vi nesten 30 lover som forsøkte å begrense adgangen til biskopembetet for folk med *Curiales*-bakgrunn, og som prøvde å sørge for at de økonomiske midlene til disse fortsatt kunne brukes av deres byer.³⁸⁰

Denne lovgivinga tyder på at den omfattende rekrutteringa av biskoper var medvirkende til de krympende offentlige budsjettene i de seinantikke byene, noe som igjen var sentralt for nedgangen i offentlig byggevirksomhet.³⁸¹ Som sagt vokste kirkeorganisasjonens økonomi betraktelig fra Konstantins regjeringstid og framover, og en stor del av disse midlene blei brukt på å bygge kirker og andre kristne bygg.³⁸² Når byenes budsjetter krympa i takt med at kirkas budsjetter vokste, mener jeg det er rimelig å se for seg en direkte forbindelse mellom oppgangen i bygging av kirker, og nedgangen i annen byggevirksomhet, deriblant bad. Dette kan, på samme måte, også være med å forklare at bad blei bygd på en enklere og billigere måte. Dette mener jeg er nok et eksempel på at økonomiske og religiøse forklaringer kan ha fungert sammen.

Når det er sagt, er det viktig å ha med seg at biskopenes finansiering av byggeprosjekter ikke begrensa seg til kirker, sjøl om dette på alle måter var deres favorittbygning. Særlig fra 500-tallet og framover, hører vi om biskoper som bidro til bygging av alle mulige offentlige bygg.³⁸³ Theoderet (Biskop av Kyros i Syria 423-457) skrøt i to brev av at han hadde brukt store beløp av kirkas penger på å bygge portikoer, bruer, en akvedukt, og at han hadde bygd og vedlikeholdt flere offentlige bad. Han erklærte stolt at disse utgiftene kunne sammenlignes med det som blei brukt av enhver sivil magistrat.³⁸⁴ Disse bada blir dessverre ikke nærmere skildra her. Vi får ikke vite noe om verken størrelse, utforming eller om det var kjønnsdelte fasiliteter. Det ville selvfølgelig vært svært nyttig å visst hva slags bad som blei bygd i Kyros på 400-tallet. Dessverre er ikke denne byen heller særlig godt dokumentert arkeologisk. Syriske og libanesiske arkeologer gjennomførte en undersøkelse i 2007, der de klarte å identifisere den overordna byplanen, det viktigste gatenettet og en del monumentale bygninger. Men rapporten

---

³⁸⁰ Rapp, *Holy Bishops*. s. 184-185

³⁸¹ Se kapittel 3.2.1 og 3.2.2

³⁸² Rapp, *Holy Bishops*. s. 172 og 219-223

³⁸³ Rapp, *Holy Bishops*. s. 221-222

³⁸⁴ Theoderet av Kyros, *Epistula LXXIX; Epistula LXXXI*

nevner dessverre ingen bad.³⁸⁵ Gitt situasjonen i dette området i dag, er det lite trulig at det vil bli gjennomført ytterligere undersøkelser av denne byen i nærmeste framtid. Men i og med at vi her snakker om en by nær Antiokia på 400-tallet, mener jeg det er sannsynlig at disse bada fulgte den øvrige utviklinga av bad i Syria i denne perioden.

I kapittel 2 hørte vi om de små bada som blei bygd i tilknytning til kirker og klostre, og som sannsynligvis var forbeholdt de geistlige. Også i flere av de seinantikke biskopenes private residenser var det vanlig å finne små private bad.³⁸⁶ Biskopene tok med andre ord ikke del i drømmen om å avskaffe badekulturen i sin helhet. Dette mener jeg er med å vise biskopenes pragmatiske karakter, jamfør for eksempel asketer eller diverse kirkefedre. Dette underbygges også av historia om biskopen Sissinus i Konstantinopel, som bada to ganger om dagen.³⁸⁷ Ei morsom historie i denne sammenhengen er Antoninus, biskop av Efesos, som skal ha flytta marmordekorasjonene fra baptisteriet i kirka til sitt eget private bad. Dette og andre anklager førte til at han blei avsatt i år 400.³⁸⁸

Biskoper kunne også sjøl bygge offentlige bad, åpne for et breiere publikum. Jeg har allerede nevnt Theoderet av Kyros, som bygde og vedlikeholdt bad vi dessverre ikke kjenner utforminga til. Lengre sør i Midtøsten derimot, har vi et bad fra 400-tallet som var bygd av en biskop, og som er godt dokumentert arkeologisk: Placcus-badet fra Gerasa i dagens Jordan.³⁸⁹ I denne byen var to store badeanlegg operative i tidlig keisertid. Hele Placcus-badet, med sine små rom og små basseng, kunne lett fått plass i frigidariet til et av de tidlige badeanlegga, som hadde gått ut av bruk på dette tidspunktet.³⁹⁰ Om det er vanskelig å finne tilstrekkelig empiri som direkte knytter biskopene til utviklinga av badekulturen, har vi i det minste et eksempel som passer godt inn i tendensen jeg drøfter.

---

³⁸⁵ Massih et al. "First results on the city planning of Cyrrhus (Syria)". s. 201-203

³⁸⁶ Rapp, *Holy Bishops*. s. 210

³⁸⁷ Se dette kapitlet, 4.4

³⁸⁸ Rapp, *Holy Bishops*. s. 221

³⁸⁹ Se kapittel 2.4.1

³⁹⁰ Kennedy, *The Byzantine and Early Islamic Near East*. s. 9-10

Følgende innskrift fra 500-tallet, bevart i *Anthologia Graeca*, var oppført på et offentlig bad i Smyrna:

Thou building, who of mortals made thee, who wast formerly dim, rich in light for bathers, and who, cleaning away the smoky grime that befouled thee, brightened thee thus? It was the wise Theodorus who in this truly, as in everything, showed the cleanness of his heart. He being the treasurer of the possessions of the city and its father, did not stain his hands by gain derived from them. Mighty Christ, immortal God, keep by thy hand this patriot out of the reach of misfortune.³⁹¹

Her blir altså magistraten hylla både for å ikke ha brukt byens midler for å berike seg sjøl, og for å ha pussa opp det offentlige badet. Denne prisinga av en offentlig tjenestemann blei, som vi ser, gjort med et svært kristent språk. Vi kan ikke si med sikkerhet hva vi skal legge i denne kristne ordbruken i tilknytning til et bad, men det er kanskje lite trulig at den lokale biskopen ville akseptert denne kristne språkbruken, dersom dette var et bad han ikke likte.

4.6 Konklusjon

Roy Bowen Ward påpeker at det er omtrent i perioden Hieronymus langa ut mot Jovianus, og *Scriptores Historiae Augustae* skilte mellom gode og dårlige keisere basert på sitt syn på fellesbading, at overgangen til individuelle kar på de romerske bada fant sted.³⁹² Dette er for så vidt nesten riktig. Denne tendensen begynte som sagt på 200-tallet, men blei først virkelig omfattende i siste halvdel av 300-tallet.³⁹³

Jeg syns det er vanskelig å vise en direkte kausalitet mellom kristen kritikk mot den offentlige badekulturen og de arkitektoniske endringene som fant sted. Særlig når ingen av de kristne kildene nevner de arkitektoniske endringene eller argumenterer for at disse burde gjennomføres. Vi har ingen bevarte eksempler på for eksempel kirkefedre som tar til orde for at små individuelle kar ville løst problemet med felles nakenhet, eller teologer som argumenterer for at dersom bada blei bygd på en enkel og spartansk måte, ville dette tatt brodden av den verste livsnytinga og kroppslige luksusen.

Allikevel syns jeg det er for mye som «stemmer» i denne forklaringa til at dette ikke kan henge sammen i det hele tatt. Fra slutten av det andre århundret er den kristne kritikken synlig og overlevert oss gjennom Klemens. Denne kritikken blir, slik jeg ser det, formalisert og spissa og

---

³⁹¹ *Anthologia Graeca IX - 615*

³⁹² Ward, "Women in Roman Baths". s. 146

³⁹³ Se kapittel 2.4.1

i økende grad formulert som regler, påbud og forbud i løpet av 200 og 300-tallet. Dette mener jeg særlig er tilfellet i siste halvdel av 300-tallet og framover, som virkelig var ei gjennombruddstid for kristendommen i Romerriket. Også det at denne kritikken blei uttrykt såpass sterkt (en moderne leser vil kanskje si ytterliggående) av en så toneangivende person som Hieronymus mener jeg veier tungt for den kristne kritikkens påvirkningskraft. Her mener jeg det rett og slett er for god historisk «timing» til at dette ikke henger sammen. Denne forbindelsen kan ikke bevises empirisk med det tilgjengelige kildematerialet, men er i stedet en sammenheng jeg vil anse som rimelig ut fra fornuftsbetragtninger.

Av de kristne innvendingene mot de offentlige bada, mener jeg det i størst grad er bluferdighetsargumentene som kan ha vært utslagsgivende for overgangen fra felles basseng til bad med individuelle kar. På de nye bada blei det etablert fysiske og visuelle barrierer mellom de nakne kroppene. De asketiske innvendingene kan ha bidratt til at bad blei bygd på en enklere måte, med mindre kunst og ekstravaganse. Men dette trur jeg heller vi kan knytte til økonomisk nedgang, nedgangen i euergetismen og endringer i prioriteringene til byrådet i seinantikken. Sistnevnte kan som sagt henge sammen med biskopenes inntog i byrådet, og blir sånn sett også en religiøs forklaring. Men det asketiske idealet, i sin strengeste forstand, var som sagt forbeholdt ei lita gruppe forbilder. Folk flest kunne naturligvis ikke praktisere en slik livsførsel. Idealet om *alousia* illustrerer mange av de kristnes negative innstilling til badekulturen, men kan ikke forklare overgangen til individuelle kar, da en i like stor grad kunne vaske seg i disse.

I dette kapitlet har jeg gjort et stort poeng ut av at det meste av det de kristne skulle kritisere ved den offentlige badekulturen, allerede hadde blitt foregrepet fra diverse ikke-kristne hold i tidlig keisertid. Mesteparten av den ikke-kristne kritikken jeg har gjort rede for i dette kapitlet, er fra tida før de endringene som er utgangspunkt for denne oppgava hadde starta. Denne kritikken resulterte altså ikke i en endring av badekulturen i retning mindre fellesnakenhet og luksus. Den resulterte faktisk ikke i å legge noen former for dempere på badekulturen for øvrig, i forhold til omfang og utbredelse. Tvert imot var det første og det andre århundret virkelig det romerske badets gjennombruddstid.³⁹⁴ Det blei aldri bygd så mange bad som i det annet århundre.³⁹⁵ Blir det ikke da litt rart å se for seg at den kristne kritikken skal ha vært sentral for omforminga av badekulturen på et seinere tidspunkt, når den før-kristne kritikken hadde liten eller ingen påvirkning?

---

³⁹⁴ Se kapittel 2.3.1

³⁹⁵ Se tabell 1 i kapittel 3.2.2

Her er det viktig å se på det jeg mener er vesentlige forskjeller mellom den før-kristne og den kristne kritikken. I motsetning til de kristne kritikerne, formulerte i liten grad de ikke-kristne kritikerne konkrete formaninger, råd eller forbud. Seneca irriterer seg over det han oppfatter som moralsk dekadens, voldsom luksus og utskeielser på bada, men sier ikke, som Klemens, at folk MÅ sky unna unødvendig nytelse. Plinius den eldre mener bading på tvers av kjønn var et negativt trekk ved sin egen samtid, men sier ikke, som *Didascalía Apostolorum*, at kvinner bør bade med moderasjon og skam. Keiser Hadrian uttrykker sin avsky mot de offentlige bada, men forsøkte aldri (med mindre en tar *Scriptores Historiae Augustae* for god fisk) å regulere folks badevaner med regler og forbud, slik kirkeorganisasjonen i økende grad gjorde på 300-tallet. Den kristne kritikken har, slik jeg ser det, i mye tydeligere grad mål om å gripe konkret inn i folks liv, og regulere badevanene deres. Enkelte moralister i tidlig keisertid drømte tilbake til det de mente var en dydig republikansk fortid. De kristne kritikerne derimot, slik jeg tolker dem, fokuserte i større grad på å skape en dydig nåtid og framtid. Dessuten henvendte jo det kristne lederskapet seg i større grad til et publikum som så til dem for åndelig og moralsk veiledning. Seneca, eller andre filosofer i tidlig keisertid, hadde ikke ei menighet på samme måte.

I seinantikken oppnådde biskopene økt status og innflytelse, og de fikk i økende grad administrativt ansvar i sine respektive byer. Dette mener jeg er et logisk bindeledd mellom kristen ideologi og den faktiske endringa av diverse kulturelle institusjoner. Dessverre sier kildene lite om dette når det kommer til bad. Vi hører om biskoper som bygger og/eller vedlikeholder offentlige bad, og i tilfellet med Placcus-badet er det snakk om et bad med de tidstypiske små bassenga. Men kildene sier ingen ting om at overgangen til bad med mindre basseng var ei utvikling som blei drevet gjennom av biskopene. I likhet med tilfellet for kirkefedrene, har vi ingen bevarte utsagn fra biskoper som tok til orde for små, enkle bad med individuelle kar.

Til tross for kildenes taushet om akkurat dette, synes jeg det er mye som taler for at det er logisk at biskopene kan ha hatt en finger med i spillet i forhold til denne utviklinga. På den ene sida var de utsatt for et religiøst/ideologisk press fra kirkefedre, hellige menn og asketer, som på dette tidspunktet hadde inntatt en ensidig negativ innstilling til den offentlige badekulturen. På den andre sida, i og med at biskopene nå i økende grad hadde bakgrunn fra nettopp curialesstanden, og sånn sett må sees som en slags kontinuitet fra den tidligere by-eliten, må de antagelig ha følt seg forplikta til å fortsatt tilby et gode som hadde blitt sett på som en sjølsagt

del av den romerske kulturen i århundrer. I denne posisjonen mener jeg det er logisk å se for seg at de har forsøkt å tilfredsstillte begge disse ønskene ved bygge bad som var mer akseptable i en kristen kontekst. Vi veit at dette var tilfellet med flere andre kulturelle institusjoner. Sjøl om kildene forteller oss lite om dette i forhold til bad, finner jeg det veldig sannsynlig at dette også var tilfellet for dem.

Biskopenes eventuelle medvirkning i endringer av den offentlige badekulturen kan bør også sees i sammenheng med økonomiske forklaringer. Her vil jeg særlig trekke fram nedgangen av *euergetismen* og de offentlige budsjettene, sett i lys av at den store rekrutteringa av biskoper fra *curiales*-standen. Kirkas voksende økonomi, som i stor grad skjedde på bekostning av de offentlige budsjettene, kan også være med å forklare nedgangen i bygging av bad og at bad blei bygd på en rimeligere måte. Når biskopene etter hvert fikk ansvar for å forsyne bada med brensel, er det god grunn til å se for seg at dette var ei oppgave de nedprioriterte, for eksempel til fordel for bygging, drift og vedlikehold av kirker, lønning av sine egne folk og veldedighet.

Bintliff trekker fram religionsskiftet i Romerriket som et eksempel på en prosess i seinantikken som i større grad var aktørstyrt, og som bryter opp et utviklingsmønster som ellers kan virke nokså tungt determinert av saktegående prosesser.³⁹⁶ Både kirkefedrene, med sine strenge formaninger og regler, og de seinantikke biskopene, med sin økonomiske og sosiale praksis i byene, er eksempler på handlende aktører som forsøkte å påvirke tida de sjøl opplevde. Når vi står ovafor skriftlige kilder som forteller om disse aktørene, befinner vi oss i Braudels øverste tidsrytme, hendelsenes tid. Hvilket tidsrom kan de ha handla innafor?

Jeg ser det som svært usannsynlig å knytte endringer i badekulturen til kristne aktører før kristendommens gjennombrudd i stat og samfunn på 300-tallet. Mot slutten av dette århundret, finner vi imidlertid et rykk framover i overgangen til mindre basseng. Det var i denne perioden at denne tendensen blei ordentlig omfattende.³⁹⁷ Dette passer godt overens med at det var i dette tidsrommet at kristendommen virkelig begynte å få hegemoni i Romerriket. Det er også i denne tida at den kristne kritikken av badekulturen blei på sitt strengeste, og i større grad blei formulert som konkrete forbud og regler. Også biskopenes status og makt økte betraktelig fra slutten av 300-tallet og framover, og med det disse aktørenes handlingsrom og påvirkningskraft. Dersom vi også skal gi rom til handlende aktører, i tillegg til saktegående prosesser, i forklaringa av

---

³⁹⁶ Bintliff, *The complete Archaeology*. s. 376

³⁹⁷ Se kapittel 2.4.1

overgangen til mindre basseng, finner jeg dette altså mest aktuelt fra slutten av 300-tallet og framover.

5 Hovedkonklusjon

I de tre foregående kapitlene har jeg gjort rede for kronologien og omfanget av overgangen fra større felles, til mindre individuelle basseng på de romerske bada, og drøfta mulige årsaker som kan ha ligget bak denne tendensen. I dette kapitlet trekker jeg trådene sammen, setter de ulike delkonklusjonene opp mot hverandre, og lander på en hovedkonklusjon.

Når ei utvikling foregikk gradvis over så lang tid, er det kanskje nærliggende å forklare denne med saktegående strukturer; langsiktig økonomisk utvikling, og kanskje også avskoging. Hadde overgangen til mindre basseng på de romerske bada vært ei helt og holdent gradvis utvikling i perioden ca. 200-550 evt., hadde det kanskje vært lett å konkludere slik. Nå er imidlertid ikke det helt tilfellet. Som nevnt flere ganger i denne oppgava, gjør denne utviklinga et markant hopp framover, innafor et kortere tidsrom, i siste del av 300-tallet. Dette åpner for å tolke denne overgangen som et resultat av både saktegående strukturer og handlende aktører. Det er dermed mulig at svaret på problemstillinga mi er å finne i alle Braudels tidsrytmer. I den djupeste og mest saktegående tidsrytmen, geografisk tid, finner vi avskoging, som kanskje spilte en medvirkende rolle for denne utviklinga. I den midterste tidsrytmen, sosial og økonomisk tid, finner vi den langsiktige økonomiske utviklinga i seinantikken. I den øverste tidsrytmen, hendelsenes tid, finner vi beviste aktører, kristne kritikere av badekulturen og biskoper, som forsøkte å endre den romerske badekulturen innafor sin egen tidshorisont. Jeg mener det er god grunn til å si at i hvert fall de to sistnevnte er sentrale for å forstå overgangen til mindre og mer individuelle basseng på de romerske bada.

La oss først oppsummere litt: Overgangen til mindre og individuelle basseng begynner først å bli synlig på 200-tallet, for så å bli mer og mer omfattende fra slutten av 300-tallet og framover.³⁹⁸ Jeg mener det er svært sannsynlig at dette henger sammen med den generelle økonomiske nedgangen, overføringa av midler til militære formål og nedgangen i euergetismen i denne perioden. Dette mener jeg særlig fordi vi ser en klar nedgang i bygging av nye bad som korresponderer relativt godt med kronologien og omfanget av denne tendensen.³⁹⁹

---

³⁹⁸ Se kapittel 2.4.1

³⁹⁹ Se tabell 1 i kapittel 3.2.2

Jeg har avvist at dette bør ses i lys av et forfall av vannforsyningssystemet, da dette faktisk ikke forfalt i det østlige middelhavsområdet i denne perioden.⁴⁰⁰ Jeg har ikke klart å lande på et like tydelig svar når det gjelder om dette kan knyttes til nedgang i tilførselen av brensel på grunn av avskoging. Her er kildegrunnet vanskelig å tolke, og peker i vidt forskjellige retninger. Sjøl om vi har funn fra enkelte regioner (noen av disse potensielt relevante for det området som har vært i fokus for denne oppgava), har vi ikke noe grunnlag for å påstå at det hadde skjedd en omfattende og storstilt avskoging av hele middelhavsområdet i løpet av romersk keisertid.⁴⁰¹ Jeg vil derfor foreløpig være åpen for at avskoging muligens har hatt en medvirkende rolle, men jeg tror ikke avskoging er det ene «store» svaret på spørsmålet mitt.

Den kristne kritikken av den offentlige badekulturen, med særlig brodd mot felles nakenhet og livsnyting, blir synlig fra ca. 200 evt., og tiltar i styrke i løpet av 300-tallet. I løpet av 300-tallet blei denne kritikken i økende grad formulert som konkrete forbud og regler.⁴⁰² Dette korresponderer både med kristendommens gjennombrudd og kirkeorganisasjonens økte makt i løpet av dette århundret, og at overgangen til mindre basseng først blei virkelig omfattende i dette tidsrommet. Sjøl om det er vanskelig å vise direkte kausalitet mellom den kristne kritikken og de arkitektoniske endringene, mener jeg det er såpass god historisk «timing» her, at jeg finner det veldig sannsynlig at dette hang sammen.

Sannsynligheten av dette styrkes etter min mening av hva vi veit om biskopenes økte makt og innflytelse i de seinantikke byene. Sjøl om det kun er noen få bad vi med sikkerhet kan knytte til biskoper, veit vi mye om deres rolle i omforminga av andre kulturelle institusjoner.⁴⁰³ Sjøl om det empiriske grunnlaget for å knytte biskopene til disse endringene er tynt, er dette også noe jeg mener er svært sannsynlig. Rekruttering av biskoper fra curiales-standen og biskopenes makt på bekostning av byrådet, må også ses i lys av nedgangen i euergetismen.⁴⁰⁴

Jeg mener altså det er sannsynlig at overgangen til mindre basseng på de romerske bada kan ha vært utløst og drevet fram av flere årsaker; særlig økonomiske og religiøse, og muligens også avskoging. I de foregående kapitlene, drøfta jeg først og fremst forklaringsverdien til de ulike

---

⁴⁰⁰ Se kapittel 3.3.1

⁴⁰¹ Se kapittel 3.3.2

⁴⁰² Se kapittel 4.4

⁴⁰³ Se kapittel 4.5

⁴⁰⁴ Se kapittel 3.2.1 og 4.5

årsakene hver for seg. I tråd med Bintliffs *postdiksijon*, vil jeg også si litt om hvordan disse kan ha fungert sammen, noe jeg mener var tilfellet.

Når de kristne kritikerne ønska å endre den romerske badekulturen, må det ha vært svært behjelpelig for dem at også de økonomiske rammebetingelsene spilte på lag. Dersom alle andre forhold lå til rette for at den klassiske romerske badekulturen kunne holde fram uforandra, ville det kanskje vært vanskeligere for kirkefedre og biskoper å endre denne på bakgrunn av utelukkende religiøse og moralske innvendinger. Samtidig påvirka de kristne aktørene den økonomiske situasjonen. Eliten i byene flykta fra byrådet til biskopembetet, og økonomiske ressurser blei kanalisert vekk fra de tradisjonelle romerske byggeprosjektene, til kirkebygging og andre kristne formål.⁴⁰⁵ Noe av nøkkelen til å forstå denne utviklinga, er derfor hvordan de økonomiske og religiøse mekanismene jobba sammen og styrka hverandre.

For å komme enda nærmere et bilde av hvordan dette kan ha foregått, vil jeg i det følgende forsøke å se de ulike årsakene jeg har funnet mest sannsynlige i forhold til den historiske kronologien. Den realhistoriske utviklinga kan potensielt fortelle oss mye om hvilke årsaker som kan ha hatt størst påvirkningskraft til ulike tider.

Når det gjelder denne tendensens spede begynnelse på 200-tallet, mener jeg den sikreste og mest sannsynlige forklaringa vi kan knytte dette til, er generell økonomisk nedgang og kanalisering av ressurser til militære formål. Soldatkeisertida (235-284 evt.) var ei krisetid i hele den romerske verden, med nærmest konstant borgerkrig, invasjonar og hyperinflasjon med påfølgende nedgang i langdistansehandelen.⁴⁰⁶ Dette korresponderer bra med den synlige nedgangen i bygging av bad i dette århundret, sammenligna med det foregående.⁴⁰⁷

Jeg ser det som svært usannsynlig å knytte endringer i badekulturen på 200-tallet til kristendommen. I dette århundret finner vi en sterk og synlig kristen moralsk kritikk av den offentlige badekulturen⁴⁰⁸, og jeg mener det er sannsynlig at de kristne forsøkte å praktisere intern sjøldisiplin på dette området. Dette er imidlertid tida før kristendommens gjennombrudd. Tvert imot var de kristne tidvis en forfulgt minoritet på dette tidspunktet. Det er derfor lite

---

⁴⁰⁵ Se kapittel 4.5

⁴⁰⁶ Se kapittel 3.2.1

⁴⁰⁷ Se tabell 1 i kapittel 3.2.2

⁴⁰⁸ Se kapittel 4.4

sannsynlig at de kristne hadde særlig påvirkningskraft på badekulturen, og i enda mindre grad på byggevirksomheten, på 200-tallet.

300-tallet derimot, var kristendommens store gjennombruddsårhundre. Fra Konstantin og framover vokste den kristne andelen av befolkninga, og kirkeorganisasjonens og biskopenes makt og innflytelse. Den kristne kritikken av badekulturen blei dessuten strengere og mer formalistisk formulert.⁴⁰⁹ Dette passer godt overens med at det først var i siste halvdel av 300-tallet at tendensen jeg har drøfta blei ordentlig omfattende.

Også økonomiske forklaringer kan ha vært sentrale for denne tendensens videre utbredelse på 300-tallet. Kanskje ikke så mye generell økonomisk nedgang, da 300-tallet gjerne regnes som en restitusjonstid for Romerriket, der en fikk løst en del av problemene fra soldatkeisertida. I denne tida trur jeg heller vi skal se til kanalisering av ressurser til militære formål. Under Diokletian og Konstantin vokste den stående romerske hæren betraktelig, og de militære budsjettene (finansiert av et økt skattetrykk) forblei store i hele dette århundret.⁴¹⁰ Dette var ressurser som ellers kunne vært brukt på sivile formål, for eksempel bygging av bad. Like viktig er nedgangen i euergetismen i dette århundret. Som et resultat av blant annet Diokletians og Konstantins reformer sank den lokale overklassens givervilje betraktelig, hvilket blant annet ga seg uttrykk i en markant nedgang i bygging av nye bad i dette århundret.⁴¹¹

Økonomiske forklaringer var antageligvis avgjørende for dette fenomenets videre utbredelse på 400 og 500-tallet. I tida det vestlige Romerriket kollapsa, ser det som sagt ut til at det østlige Romerriket klarte seg forholdsvis bra. Men krisa i vest påvirka også situasjonen i øst. På grunn av barbarenes invasjonar måtte militærbudsjettene holdes høye, og den østlige romerstaten brukte store summer på å bestikke barbarene slik at de ikke skulle herje i deres områder.⁴¹² Disse midlene kunne ellers vært brukt på sivile formål, og dette kan knyttes til en moderat nedgang i bygging av bad, sammenligna med 300-tallet.⁴¹³

På 400- og 500-tallet fortsatte nedgangen i euergetismen, og dette kan knyttes til biskopenes stadig voksende makt på bekostning av curiales-standen.⁴¹⁴ På biskopenes prioriteringsliste stod antagelig bygging av bad langt nede. I stedet blei store summer brukt på å bygge kirker og andre

---

⁴⁰⁹ Se kapittel 4.4

⁴¹⁰ Se kapittel 3.2.1

⁴¹¹ Se tabell 1 i kapittel 3.2.2

⁴¹² Se kapittel 3.2.1

⁴¹³ Se tabell 1 i kapittel 3.2.2

⁴¹⁴ Se kapittel 4.5

kristne bygg. Jeg mener også det er logisk å se for seg at biskopene, i kraft av å inneha en slags mellomposisjon mellom mer «ytterliggående» kristne krefter og sekulære interesser, var sentrale i omforminga av badekulturen. Kanskje var det biskopene som bana vei for et slags kompromiss, der den offentlige badekulturen kunne fortsette på en måte som var mer passende i en kristen kontekst.

I hele dette tidsrommet er som sagt hvorvidt avskoging var en medvirkende årsak, en stor usikkerhetsfaktor i konklusjonen min. Det eneste jeg kan si med noen grad av sikkerhet, er at mangel på brensel ikke kan forklare hele dette fenomenet, da det som sagt ikke finnes grunnlag for å hevde at det foregikk en omfattende avskoging av hele middelhavsområdet i denne perioden. Som sagt blei også de kalde bassenga små på 400-tallet, og dette kan ikke knyttes til avskoging, da disse ikke krevde noe brensel. Dette utelukker imidlertid ikke at avskoging kan ha hatt ei medvirkende rolle, særlig i enkelte regioner.

Kort oppsummert mener jeg altså at overgangen til mindre og mer individuelle basseng på de romerske bada kan ha blitt utløst av den vanskelige økonomiske situasjonen på 200-tallet, for så å ha blitt mer omfattende på 300-tallet, sannsynligvis på grunn av videre militarisering, nedgang i euergetismen og kristendommens økte gjennomslagskraft. På 400-tallet og framover fortsatte denne tendensen, antageligvis på grunn av høye militære utgifter, ytterligere nedgang i euergetismen, biskopenes økte makt og mer omfattende kristen innflytelse.

Litteraturliste

Antikke kilder:

- *Anthologia Graeca IX*. I *The Greek Anthology in five volumes – III*. Oversatt av W. R. Paton. London: William Heinemann Ltd, 1917.
- *Constitutiones Apostolorum*. Oversatt av Irah Chase. New York: D. Appleton & Company, 1868.
- Cyprianus, *De habitu virginum*. I *The Fathers of the Church – Saint Cyprian, Treatises*. Oversatt av Roy J. Deferrari. Washington D.C: The Catholic University of America Press, 1977.
- *Didascalia Apostolorum*. I *Studia Traditionis Theologiae – Explorations in Early and Medieval Theology – I*. Redigert av Alistair Stewart-Sykes. Turnhout: Brepuls Publishers, 2009.
- Eusebius, *Historia Ecclesiae*. I *The Fathers of the Church – Eusebius Pamphili, Ecclesiastical History – Books 1-5*. Oversatt av Roy J. Deferrari. Washington D.C: The Catholic University of America Press, 1965.
- Hieronymus, *Adversus Jovianum*. I *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, second series – Volume VI, St. Jerome: Letters and selected works*. Redigert av Philip Schaff og Henry Wace. Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1983.
- Hieronymus, *Epistula XIV*. I *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, second series – Volume VI, St. Jerome: Letters and selected works*. Redigert av Philip Schaff og Henry Wace. Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1983.
- Hieronymus, *Epistula CVII*. I *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, second series – Volume VI, St. Jerome: Letters and selected works*. Redigert av Philip Schaff og Henry Wace. Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1983.
- Iraneus, *Adversus Haereses*. Oversatt av John Keble 1872. Harvard college Library. Digitalisert av Google (lest på archive.org 12.10.2016)

- Julian, *Misopogon*. I *The Works of the Emperor Julian- Volume II*. Oversatt av Wilmer Cave Wright. London: William Heinemann, 1913.
- Juvenal, *The sixteen Satires*. Oversatt av Peter Green. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1967.
- Klemens av Alexandria, *Paedagogos*. I *The Fathers of the Church – Clemens of Alexandria, Christ the Educator*. Oversatt av Simon P. Wood. Washington D.C: The Catholic University of America Press, 1953.
- Marcus Aurelius, *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius*. Oversatt av A.S.L. Farquharson. Oxford: Clarendon Press, 1944.
- Martial, *Epigrams - Volume I*. Oversatt av Walter C. A. Ker 1919. London: William Heinemann, 1930.
- Martial, *Epigrams - Volume II*. Oversatt av Walter C. A. Ker 1920. London: William Heinemann, 1927.
- Philostratus, *The life of Apollonius of Tyana*. Oversatt av Christopher P. Jones. London og Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Plinius den eldre, *Naturalis Historia XIV*. I *Pliny - Natural History, Volume IV*. Oversatt av H. Rackham. London: William Heineman Ltd, 1945.
- Plinius den eldre, *Naturalis Historia XXXIII*. I *Pliny - Natural History, Volume IX*. Oversatt av H. Rackham. London: William Heineman Ltd, 1952.
- Quintilian, *Institutio Oratoria*. Redigert av Lee Honeycutt. Oversatt av John Selby Watson. <http://rhetoric.eserver.org/quintilian/> , 2006. (lest 12.10.2016).
- *Scriptores Historiae Augustae*. I *The Scriptores Historiae Augustae- In three Volumes*. Oversatt av David Magie. London: William Heinemann, 1922, 1924 og 1932.
- Seneca, *Epistula LVI*. I *Seneca in ten volumes – IV: Ad Lucilium Epistulae Morales, Bind I*. Oversatt av Richard M. Gummere 1917. London: William Heinemann Ltd 1962.
- Seneca, *Epistula LXXXVI*. I *Seneca in ten volumes – IV: Ad Lucilium Epistulae Morales, Bind II*. Oversatt av Richard M. Gummere 1920. London: William Heinemann Ltd 1971.

- Seneca, *Epistula CXXII*. I *Seneca in ten volumes – IV: Ad Lucilium Epistulae Morales, Bind III*. Oversatt av Richard M. Gummere 1925. London: William Heinemann Ltd 1979.
- Sokrates Scholastikos, *Historia ecclesiastica*. Oversatt av A.C. Zenos. Fra *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 2*. Redigert av Philip Schaff and Henry Wace. New York: Christian Literature Publishing Co. 1890. Revidert og redigert for *New Advent* av Kevin Knight. <<http://www.newadvent.org/fathers/2601.htm>>. (lest 12.10.2016)
- Synoden fra Laodikeia. I *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, second series – Volume XIV, The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church*. Redigert av Henry R. Percival. Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1983.
- Tacitus, *Agricola*. Oversatt av Harold Mattingly 1948. Revidert oversettelse av J.B. Rives 2009. I *Tacitus - Agricola and Germania*. London: Penguin Classics, 2009.
- Theoderet av Kyros, *Epistula LXXIX*. Oversatt av Bloomfield Jackson. I *The Ecclesiastical History, Dialogues, and Letters of Theodoret*. New York: Christian Literature Publishing Company, 1892.
- Theoderet av Kyros, *Epistula LXXXI*. Oversatt av Bloomfield Jackson. I *The Ecclesiastical History, Dialogues, and Letters of Theodoret*. New York: Christian Literature Publishing Company, 1892.
- Tertullian, *Apologeticum*. I *The Ante-Nicene Fathers – Volume III, Tertullian Parts I-III*. Oversatt av S. Thelwall. Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1980.

Sekundærlitteratur:

- Ando, Clifford, “Narrating Decline and Fall”. I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 59-76. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- Beard, Mary, *Pompeii – The life of a roman town*. London: Profile books ltd, 2008.
- Bintliff, John, *The complete Archaeology of Greece: from Hunter-Gatherers to the 20th Century A.D.* Chichester: Wiley Blackwell, 2012.

- Bintliff, John, “The contribution of an *Annaliste*/structural history approach to archaeology”. I *The Annales School and Archaeology*, redigert av John Bintliff. s.1-33. Leicester, London: Leicester University Press, 1991.
- Bintliff, John, “Time, Structure and Agency: The Annales, Emergent Complexity, and Archaeology”. I *A Companion to Archaeology*, redigert av John Bintliff. s. 174-194. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2004.
- Bono, P., Crow. J og Bayliss, R. “The water supply of Constantinople: archaeology and hydrogeology of an Early Medieval city”. I *Enviremental Geology: Volume 40*. s.1325-1333, Springer-Verlag, 2001.
- Brandt, Olof, “The Archaeological Record: Problems of Interpretation”. I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 156-169. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II – Vol. I og II*. Oversatt av Sian Reynolds. New York: Harper Colophon Books, 1976.
- Brown, Peter, *The World of Late Antiquity – AD 150-750*. London: Thames and Hudson, 1971.
- Brown, Peter, *The making of Late Antiquity*. Cambridge/London: Harvard University Press, 1993.
- Cameron, Averil, *The later Roman Empire. AD 284-430*. London: Fontana Press, 1993.
- Chadwick, Henry, *The Early Church*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1967.
- Cherry, John F., “The Personal and the Political: The Greek World”. I *Classical Archaeology. Second edition*. Redigert av Susan E. Alcock og Robin Osborne. s. 295-315. Chichester: Blackwell Publishing Ltd., 2012.
- Cook, David, “Syria and the Arabs”. I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 467-478. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- Corbier, Mireille, “Ch. 12: Coinage, society and economy” I *The Cambridge Ancient History, Volume 12. The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, redigert av Bowman, A., Garnsey, P. og Cameron, A. s. 393-439, Cambridge University Press, 2005.

- Damon, Cynthia, "Constructing a Narrative". I *A Companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter. s. 23-34. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- De Feo, Giovanni, Angelakis, Andreas N., Antoniou, Georgios P., El-Gohary, Fatma, Haut, Benoît, Passchier, Cees W. og Zheng, Xiao Y. "Historical and Technical Notes on Aqueducts from Prehistoric to Medieval Times." I *Water 5, no. 4*. s. 1996-2025, 2013.
- Elton, Hugh, "The Transformation of Government under Diocletian and Constantine" I *A Companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter. s. 193-205. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- Erdkamp, Paul, "Urbanism". I *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, redigert av Walter Scheidel. s. 241-265. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Fagan, Garret G., *Bathing in Public in the Roman World*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1999.
- Fagan, Garrett G., "Leisure". I *A Companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter. s. 369-384. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- Gager, John G, *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Harris, W.V., "Defining and detecting Mediterranean Deforestation". I *The Ancient Mediterranean Environment between Science and History*, redigert av W.V. Harris. s. 173-194. Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire – A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Kennedy, Hugh N., *The Byzantine and Early Islamic Near East*. Farnham, Surrey: Ashgate Publishing, 2006.
- Lancaster, Lynne C. og Ulrich, Roger B., "Materials and Techniques". I *A Companion to Roman Architecture*, redigert av Roger B. Ulrich og Caroline K. Quenemoen. s. 157-192. Chichester: Wiley Blackwell, 2014.
- Lavan, Luke, *Field Methods and Post-excavation Techniques in Late Antique Archaeology*. Leiden: Brill, 2015.

- Lim, Richard, "Christianization, Secularization, and the Transformation of Public Life". I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 497-511. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- Loseby, Simon T., "Post-Roman Economies". I *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, redigert av Walter Scheidel. s. 334-360. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Magie, David, "Introduction". I *The Scriptores Historiae Augustae- In three Volumes*. Oversatt av David Magie. London: William Heinemann, 1922, 1924 og 1932.
- Massih, Jeanine Abdul, Benech, Christophe og Geline, Mathilde, "First results on the city planning of Cyrrhus (Syria)". I *ArcheoScienses, revue d'archeometrie, suppl. 33*, s. 201-203, 2009.
- Meiggs, Russel, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Meyer, Wendy, "Approching Late Antiquity". I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 1-13. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- Nevett, Lisa, "Housing and Households: The Greek World". I *Classical Archaeology. Second edition*. Redigert av Susan E. Alcock og Robin Osborne. s. 209-227. Chichester: Blackwell Publishing Ltd., 2012.
- Nielsen, Inge, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Århus: Aarhus University Press, 1990.
- Peachin, Michael, "Rome the Superpower: 96-235 CE". I *A Companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter. s. 126-152. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- Pollard, Nigel, "The Roman Army". I *A Companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter. s. 206-227. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- Potter, David S., "The Transformation of the Empire: 235-337 CE". I *A Companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter. s. 153-173. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.

- Rapp, Claudia, *Holy Bishops in Late Antiquity – The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Rebenich, Stefan, "Late Antiquity in Modern Eyes". I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 77-92. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- Renfrew, Colin og Bahn, Paul, *Archaeology; Theories, Methods and Practice. 6th edition*. London: Thames and Hudson Ltd, 2012.
- Sanders, Guy D. R., "A late Roman Bath at Corinth: Excavations in the Panaya Field, 1995/1996", I *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 68, No 4. s.441-480, The American School of Classical Studies at Athens, 1999.
- Schaff, Phillip og Henry Wace, *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, second series – Volume VI, St. Jerome: Letters and selected works*. Redigert av Philip Schaff og Henry Wace. Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1983.
- Snodgrass, Anthony, "Structural history and classical archaeology". I *The Annales School and Archaeology*, redigert av John Bintliff. s.57-72. Leicester, London: Leicester University Press, 1991.
- Sterk, Andrea, *Renouncing the World Yet Leading the Church*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2004.
- Stewart- Sykes, Alistar, "Introduction". I *Studia Traditionis Theologiae – Explorations in Early and Medieval Theology – 1*. Redigert av Alistair Stewart-Sykes. Turnhout: Brepuls Publishers, 2009.
- Stirling, Lea. "Art, Architecture, and Archaeology in the Roman Empire". I *A companion to the Roman Empire*, redigert av David S. Potter, s.75-97, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- Testa, Rita Lizzi, "The Late Antique Bishop: Image and Reality". I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 525-538. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.

- Trout, Dennis E., "Inscribing Identity: The Latin Epigraphic Habit in Late Antiquity". I *A Companion to Late Antiquity*, redigert av Philip Rousseau. s. 170-186. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- Veal, Robyn, "Fuelling ancient Mediterranean cities: A framework for charcoal research". I *The Ancient Mediterranean Environment between Science and History*, redigert av W.V. Harris. s. 37-58. Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Von Reden, Sitta, "Money and Finance". I *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, redigert av Walter Scheidel. s. 266-286. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Ward, Roy Bowen, "Women in Roman Baths". I *The Harvard Theological Review Vol. 85, No.2*. s. 125–147. Cambridge University Press pva. Harvard Divinity School, 1992.
- Ward-Perkins, Bryan, *The fall of Rome and the end of Civilization*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Wilson, Andrew, "Raw materials and energy". I *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, redigert av Walter Scheidel. s. 133-155. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Yegül, Fikret, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York: MIT Press, 1992.
- Yegül, Fikret, "Baths and Bathing in Roman Antioch". I *Antioch – The lost Ancient City*, redigert av Christine Kondoleon. s.146-162. Princeton University Press og Worcester Art Museum, 2000.
- Yegül, Fikret, *Bathing in the Roman World*, Santa Barbara: University of California, Cambridge University Press, 2010.
- Ødegård, Knut, "Arkeologiske kilder, utgravinger og landskap". I *Ad fontes – Antikkvitenskap, kildebrevhandling og metode*, redigert av Jon W. Iddeng. s. 169-184. Oslo: Norsk Klassisk Forbund og Universitet i Oslo, 2000.

- Østby, Erik, "Klassisk arkeologi: Gjenstander og monumenter". I *Ad fontes – Antikkvitenskap, kildebrevhandling og metode*, redigert av Jon W. Iddeng. s. 185-228. Oslo: Norsk Klassisk Forbund og Universitet i Oslo, 2000.

